

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निवृत्ति :

सं. क्र. ५५१०.

७६०६

REFBK-0000565

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

सं. नं.

४५७

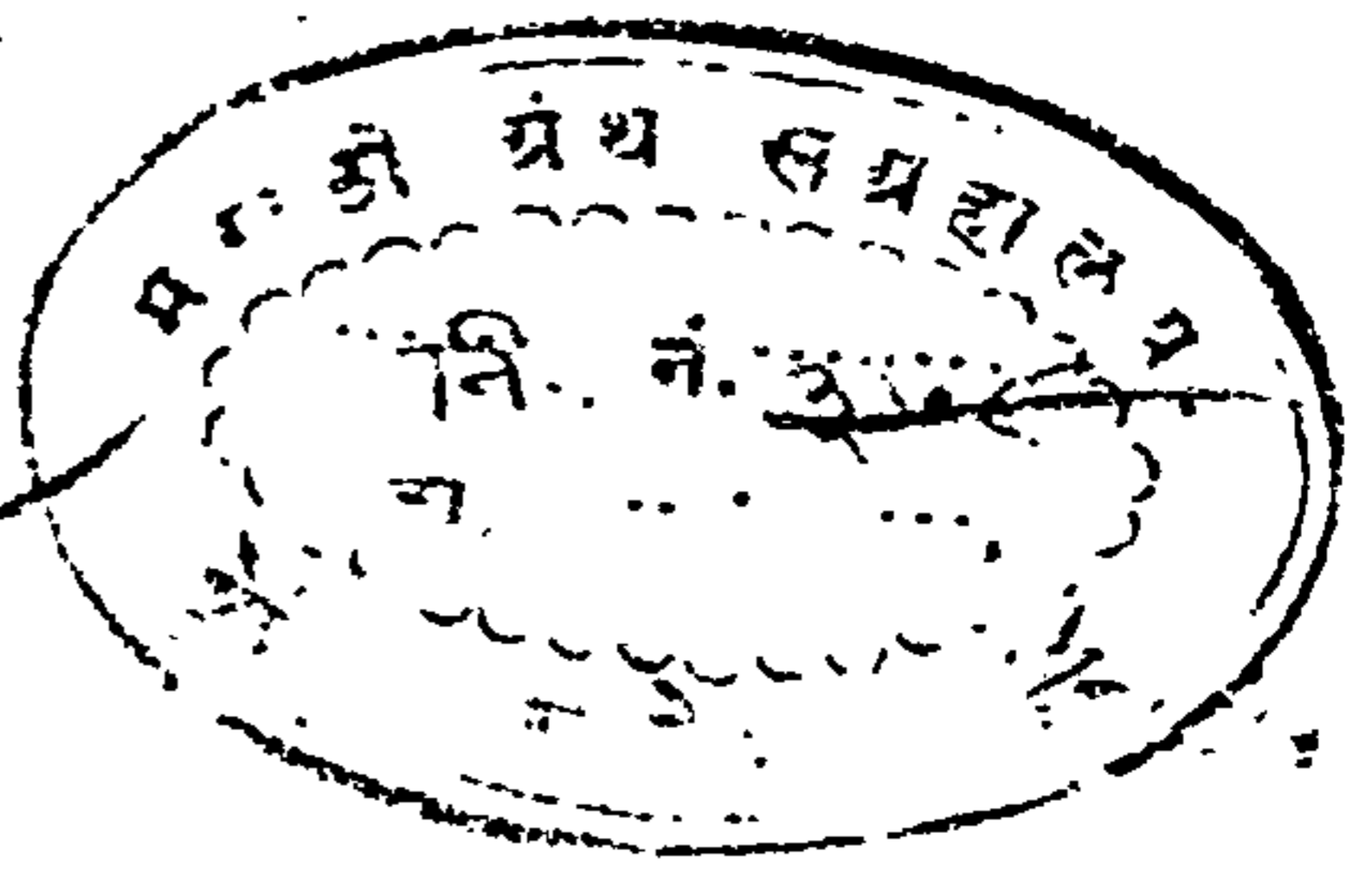
काव्योदय.

वा. व. पटवर्धन

किंमत दहा आणे.

Handwritten scribbles and marks at the top left of the page.

दा-क्र ५६५

REFBK-0000565

वाङ्मयारूप वसविलेले सामान्य सिद्धांत ग्रथित केलेले आहेत, आणि फ्रेंच, जर्मन, इंग्रजी काव्यवाङ्मयाचे कित्येक विशेष त्या सामान्यसिद्धांतार्थी कसे जमतात ते सोदाहरण दाखविले आहे. पुस्तकांत विद्वत्त्व आहे, पांडित्य आहे पण मला जे हवे हातें ते नाही. निदान मला ते गवसले नाही. ते न गवसतांच मला काव्यासंबंधाचा हा निबंध लिहावा लागत आहे. १९०९

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

'काव्य आणि काव्योदय' हा निबंध स्वतंत्र रूपाने प्रसिद्ध करण्याचे मनांत होते; पण आजवर तो योग जुळून आला नाही. शाळेंतील अभ्यास संपवून मुलगा कॉलेजांत जाण्यास किंवा नोकरीत शिरण्यास योग्य झाला असा दाखला देण्यासाठी हल्ली जी परीक्षा होत असते त्या परीक्षेसाठी पुढच्या वर्षाला नेमिलेल्या पुस्तकांत या निबंधाचा अंतर्भाव झाल्यामुळे त्याची ही नवी आवृत्ति बाहेर पडत आहे. विषयप्रतिपादनाच्या दृष्टीने पहिल्या आवृत्तीहून ही आवृत्ति फारशी भिन्न नाही. तरी होत कोठे कोठे थोडा थोडा मजकूर अधिक आहे, व बऱ्याच ठिकाणी अर्थ सुगम होण्यासाठी लहानशा टीपा दिलेल्या आहेत. ही आवृत्ति किंचित् वाढलेली असली तरी फारशी सुधारलेली नाही. पहिलीप्रमाणेच हाही घाईनेच बाहेर पडत आहे. त्यामुळे प्रतिपाद्य विषय उदाहरणांनी विशद करण्याकरितां पहिलीत जेवढे उतारे दिले होते तेवढेच होत आहेत. त्यांची छाननी करून त्यांतील निकृष्टांचे जागी चांगले घालायला आणि भरीला आणखी दुसरे उतारे द्यायला फुरसत झाली नाही. दिलेल्या टिपांचा आणि अधिक घातलेल्या भागाचा हेतु सफल होऊन मुलांना निबंधाचा विषय नीट समजायला त्यांची मदत होत असें समजल्यास आणि पुनः नवी आवृत्ति काढण्याची वेळ आल्यास त्या दिशेने निबंधांत आणखी सुधारणा करितां येईल. काव्यासंबंधी अस्पष्ट आणि अनिश्चित अशा ज्या कल्पना बऱ्याच ठिकाणी दृष्टीस पडतात त्यांचे नीट परीक्षण करावयास, त्यांना निश्चितता आणि स्पष्टता द्यावयास, आणि काव्याचा रसिकतेनें आत्वद घ्यावयास या निबंधाच्या वाचनाने साहाय्य झाले तर निबंध लिहिण्याचा हेतु सफल झाल्यासारखे होईल.

काव्य आणि काव्योदय.

या निबंधाचें नांव वाचतांच कित्येक वाचकांची कदाचित् निराशा होईल. कित्येकांस तो विषय रुक्ष वाटेल. कित्येकांस तो निरुपयोगी वाटेल. कित्येकांस वाटेल: ' काय हा विषय ! आज जिकडे तिकडे स्वदेशी, बहिष्कार, स्वराज्य, राष्ट्रीय शिक्षण, सुधारलेली राजवटना, स्वावलंबन वगैरे विषयांचा जरीनें ऊहापोह चालू असून हा कसला विषय यांनीं घेतला ? आह्लांला करायाचे आहे काय आज काव्याशी ? काव्ये करायाची आणि गाणीं म्हणायाची वेळ आजून लांब आहे. आज वरच्या सारख्या विषयांवरच आह्लांला मिळेल तितकी माहिती, मिळेल तितकी नवीन दृष्टि, हवी आहे. अहो, त्या विषयांचें चर्वितचर्वण सुद्धां आज आह्लांस अत्यंत महत्त्वाचें वाटलें असतें ! पण या काव्याचें आणि काव्योदयाचें आज काय येवढें महत्त्व आहे ? ' पुष्कळ वाचकांना याप्रमाणें या विषयाचें फारसें महत्त्व वाटणार नाहीं. आणि एका दृष्टीनें त्यांचें वाटणें बरोबरही आहे. मी कांहीं पुराणीक नाहीं, कीं विष्णूचें पुराण सांगू लागलों कीं सगळ्या देवांत विष्णूसारखा देव नाहीं म्हणावें, शिवाचें पुराण सांगू लागलों कीं, शिवाच्या नाहात्म्यासच सगळ्यांत वर चढवावें ! माझा विषय ' स्वदेशी ' सारख्या विषयाहून वेगळा आहे हें मला कबूल आहे; आणि आज स्वदेशीसारख्या विषयास विशेष महत्त्व आलेलें आहे हेंही मला कबूल आहे. तरी पण स्वदेशीपुढें काव्याला किंमत नाहीं असें मात्र म्हटलेलें मी कबूल करणार नाहीं. ' स्वदेशी ' ' बहिष्कार ' ' निर्भेळ स्वराज्य ' वगैरे विषय आज महत्त्वास चढले असले तरी त्यांचें महत्त्व देशकालवर्तमानावर अवलंबून—समुद्र खवळावा आणि त्याच्या पर्वतप्राय लाटा उसळाल्या; त्या उसळलेल्या दिसतांच पहाणाराचें चित्त त्या लाटांच्या भयंकर स्वरूपाकडे, भैरव गर्जनेकडे आणि अप्रतिहत थैमानाकडे

काव्य आणि काव्योदय

वेधून जातें आणि क्षणभर या जलमय पर्वतांशिवाय दुसरें कांहींच दृष्टीला दिसेना, विचाराला आकळेना, असें होतें, हें खरें. पण काय समुद्रापेक्षां लाटांचेंच महत्त्व अधिक ? लाटा आतां आहेत, अमळशानें नाहींत; पण समुद्र अनादिकालापासून जशाचा तसा आहे. आज हजारां लाखां वर्षें तो त्याचेकडे निसर्गानें सोंपविलेली कामगिरी बिनतक्रार करीत राहिला आहे. प्रत्यक्ष निसर्गाच्या वैभवाचें आणि प्रचंडत्वाचें मूर्तिमंत चित्रच अशा शाश्वतप्राय समुद्राचें महत्त्व कोणीकडे आणि अशाश्वत, चंचल, सुसंयोजित वीचींचें महत्त्व कोणीकडे ? अशीच स्थिति 'काव्य' आणि 'बहिष्कारादिक' विषयांची आहे. आज बहिष्कारादि विषय शब्द-वातावरण दुमदुमवीत आहेत, तरी दोन वर्षांपूर्वी त्यांचा माग नव्हता. अशाश्वत-चंचल-संयोजित विषयांत गुरफटण्याचा आणि त्यालाच शाश्वत म्हणून चिकटून बसण्याचा घर्म मानवी स्वभावांत सर्वत्र असला तरी तो ओळखणें आपलें काम आहे, व त्याच्या तडाक्यांतून सुटून शाश्वताची कास हातची सुटणार नाहीं याविषयी शहाण्यांनीं सावध राहिलें पाहिजे. [मानवसंसारांत जशी स्त्री, मनोधर्मांत जशी प्रीति, निसर्गविस्तारांत जशी शोभा, मेघमंडळांत जशी विद्युल्लता, तशीच शब्दविश्वांत कविता होय.] वराला शोभा आणि कुलाला रिचरता देणारी गृहिणी जर कुटुंबांत आद्य महत्त्वाची, तर शब्दाला रस आणि अर्थाला गोडी देणारी कविता शब्द-विश्वांत किती महत्त्वाची आहे ! ज्या शब्दविश्वांतील ध्वनिमय वातावरणांत आज बहिष्कारादिकांचा कल्लोळ माजलेला आहे त्या शब्द-विश्वांतील चिद्वल्ली जी कविता तिचें महत्त्व नुसत्या ध्वनीच्या लाटां-पेक्षांही कमी समजणें जसें कृतघ्नपणाचें आहे, तसेंच अव्यवस्थित चि-त्वाचें आहे. आपणांस समजलें नाहीं तरी, आपल्या स्मरणांत री-नाहीं तरी, अतिपरिचयामुळें अनादरास पात्र झालेलें असलें तरी, किंवा आपल्या मनःप्रकृतीची ती बाजू आजून खुलीच झाली नसल्यामुळें आपणांस त्याची कल्पनाच नसली तरी, काव्याचें महत्त्व फार थोर आहे. संसा-रांतील काव्यांश-कवीच्या हृदयास स्पृष्टपणें हलविणारा, व कवीच्या

१ आतांच जन्मलेल्या.

चाणीने इतरांच्या चित्तवृत्ती हरून टाकणारा भाग--काढून टाका की, संसाराचें संसारत्व नष्ट झालें. संसार खरोखरीच असार झाला. रंग पिलून घेऊन टाकून दिलेला अळिता, रस काढून घेऊन फेंकलेला ऊस, गंध उडून गेल्यावर उरलेलें अत्तर, शक्ति नष्ट झाल्यावर दिल्ली पडलेली गात्रें, प्राणपति निघून गेल्यावर माती होऊन पडलेली कुडी आणि काव्यहीन संसार सारखीच. संसाराचें सार ओढखून संसार करूं म्हणणाऱांना काव्याची अवहेलना करून चालावयाचें नाहीं. जिवंत राहून जीवितांतील काव्याला मुकायाचें तर जिवंत तरी राहायाचें कशाला ? प्राणीमात्र आपली कुडी रिता टाकून मोकळे होते जर कुडीच्या संगतीत—जीवयात्रेंत—काव्य नसतें तर ! अचेतन वस्तुजातही अन्तरहंतूनीं—*अज्ञात काव्यपाशांनीं निगडित झालेलें नसतें तर केव्हांच स्वस्थानभ्रष्ट होतें. चंद्राच्या चंद्रिकेंत जर काव्य नसतें तर समुद्राला चंद्र पाहून इतकें अनावर भरतें येतें काय ? वृक्षलतांच्या नवपल्लवांमध्ये जर काव्य नसतें, अद्भुत जादू नसती, तर सर्व आकाशांत सैरावैरा धांवत सुटणारे घारे त्यांच्या भोंवतीं भोंवतीं गुंगारा घालीत आणि घुमत घोंटाळत कां राहते ? समुद्राच्या संगतीत जर कविता नसती तर सर्व नद्या मोठाल्या पहाडांवरून उड्या घेऊन मोठाले देश मार्गें टाकून समुद्रास भेटण्यासाठीं धांवत कां सुटत्या ? जिकडे पहावें तिकडे संसारांत काव्य आहे इतकेंच नव्हे, या काव्यावांचून संसारांत अर्थ नसता. तेव्हां काव्याचें महत्त्व काय वर्णायचें ? आपलें जीवितच व्यपून राहणाऱ्या काव्यासंबंधानें नेहमींच्या व्यवसायाच्या आणि कामधंद्याच्या घाईत क्षणभर थांबून थोडासा खोल विचार करावा आणि त्याचें स्मरण व चिंतन करावें हें इष्ट नाहीं काय ? स्वदेशाच्या व बहिष्काराच्या व त्यासारख्या इतर चालू विषयांच्या मक्तांनां, तुमची तत्तद्विषयवाचक शब्दांवरील प्रीति हेंच मजेदार काव्य

*निर्जीव पदार्थ, जड वस्तूही आंतल्याआंत एकमेकांशीं बांधिलेल्या असतात. त्यांची एकमेकांकडे ओढ असते. त्यांचें एकमेकांशीं नातें कां असतें, त्याचें कारण काय, तें आह्मां मानवांना समजत नाहीं. तरी तें असतें आणि त्याचेयोगें जड पदार्थांतही एकप्रकारचें काव्य आढळतें.

काव्य आणि काव्योदय

आहे. हें जर तुमच्यामध्ये नसतें, आणि याचे पोषक रस जर स्वदेशीत व बहिष्कारांत नसते, तर तुम्ही कोठें असतां ? आणि तुमचे आवडते विषय कोठें असते ? न कळतांच तुमच्या हातून काव्यभक्ति होत आहे. येवढी एकच गोष्ट काव्यासारख्या विषयाचें सर्वगामी महत्त्व स्थापित करणारी आहे.

सामान्य लोकांची काव्याची कल्पना आणि वर आलेली काव्यकल्पना यांत बरेंच अंतर आहे. कांहीं एका नियमाप्रमाणें अक्षरांची व शब्दांची जुळणी करून दिली म्हणजे झाली कविता; 'मी गेलों बाजारीं भाजी व्यायास एकदा नीट । आलों घरीं पहातों तों भाजीमाजि गवसला कीट ॥' हीतुद्धां सामान्यदृष्टीनें कविता झाली. इतिहासव्याकरणादि विषयही, छंदांच्या विटाळ्यांत घालून ठोकून काढिले कीं, त्यांना काव्य म्हणायला सामान्य जन कचरत नाहीं. इतकेंच काय, आज जे मोठाले महाराष्ट्रकवि प्रसिद्ध आहेत त्यांच्याही ग्रंथांत वरील कल्पनेनें मात्र काव्य-पद पावलेली शब्दरचना सांपडत नाहीं असें नाहीं. 'त्यांनीं दीड हजार ग्रंथ लिहिला,' 'यांनीं तीन लक्ष लिहिला,' इत्यादि, कवींच्यासंबंधाच्या नेहमींच्या वचनांनींही वरील सामान्य कल्पनेचेंच पोषण होतें. कविते संबंधाच्या या कल्पनेवर यापूर्वीं पुष्कळांनीं टीका केली आहे. 'मंड्यावरी लोंकर दाट भारी' या चालीची कविता आज बरीच प्रचलित आहे, आणि ती तालसुरावर म्हटली म्हणजे टाळ्यांच्या गजरांनीं, 'वन्समारां' च्या आरोळ्यांनीं, अभिनंदित होते हें पुष्कळांस ठाऊक आहे. जुन्या कवींच्या काव्यांनून असल्या कवितेचे एकदोन मासले देतां:—

त्यापुढें शेवटील श्लोक । तेथें भक्तांचीं लक्षणें उत्तमश्लोक ॥

बोलिला तें पुण्यश्लोक । ऐकतां झाला धनंजय ॥ १ ॥

यथार्थदीपिका, वामन

एवंच मायांशाविना । निर्गुणब्रह्म प्रतीतीस येईना ।

जैसा अग्नि, काष्ठ, गोंवरी, लोह, कांशा एकाविना दिसेना ॥१॥

जे ऐसें तेंही ब्रह्म कारण सर्वांचें ॥

—किर्ती

कोणा एका द्विजाची यदुपति ! चुकली धेनु, मद्रोधनीं ती ।

आली, म्यां ब्राह्मणातें न कळत दिवली राहिली शोधनीती ।

नेतां भेटे पथांत प्रथमपति तिचा ओळखे आपुलीला ।

माझी माझीच दोषे म्हणत म्हणत ते सिद्ध झाले कलीला ॥१॥

—मोरोपंत

हे मासले शोधून काढिलेले. नाहीत. हाताशीं पुस्तकें होती तीं सहज उघडून उतरून घेतले आहेत. सामान्य जनांला याप्रमाणें रोजचे शब्दांची यथासारखी मांडणी तेवढी लागते, तेवढी केली म्हणजे त्यांच्या मते ती कविता झाली. ही कल्पना बरोबर आहे कीं नाही, बरोबर असल्यास तीत बरोबर भाग किती आहे वगैरेचा विचार पुढें करूं. सध्यां ही कल्पना येथें नमूद करून ठेवूं.

याच कल्पनेचें पुढचें स्वरूप म्हणजे कांहीं शब्दचमत्कार, अक्षरचमत्कार, यमकप्रासादि चमत्कार केलेले असले कीं सामान्य दृष्टीला ती कविता वरच्या दर्जाची वाटते हें आहे. ' निरोष्टरामायण ' ' परन्तुरामायण ', ' मंत्ररामायण ' वगैरे काव्यांच्या रचनेच्या मूळाशीं वरील कल्पनाच अंशतः तरी वास करीत आहे यांत शंका नाही. सामान्य जन कवीची स्तुति करू लागले म्हणजे त्यांच्या बोलण्यांत वरील लक्षणांस फार प्राधान्य मिळतें. मोरोपंताची स्तुति करतांना यांच्या तोंडून त्याची उत्तमांतली उत्तम आर्या पुढें येते ती—

* अनलसमीहितसाधीरायावारा महीवराकामा ।

अनलसमीहितसाधीरायावारा महीवराकामा ॥ १ ॥

छंदोबद्ध शब्दांच्या आणि अक्षरांच्या मांडणीचा चमत्कार इतकाच अर्थ कवितेच्या मुख्य लक्षणांत सामान्य कल्पनेला दिसतो, याचें हें उत्तम प्रमाण आहे. कवितेच्या या सामान्य रूढ कल्पनेचा एक असा परिणाम झाला आहे कीं, काव्याची प्रतिष्ठा आमच्या येथें असावी त्याहून फारच खालची मानिलेली आहे. करमणूक व मनोरंजन यांपेक्षां काव्यांत विशेष

* या ओळी शब्द तोडिले म्हणजे अशा होतात,

अनल समीहित साधी राया दारा महीवरा कामा ॥

अनलस मीहि तसा धीरा यावा रामही वराका मा ॥

काव्य आणि काव्योदय

कांहीं नाहीं असा तज्ज्ञांखेरीज इतर सर्वत्र ग्रह असल्यामुळे काव्याच्या अभ्यासाला आणि काव्यवाङ्मयाला आमच्या येथे मिळावा तो मान आजपर्यंत मिळालेला नाही.

स्कॉट, कॅम्पबेल, हुड वगैरे कवींची कविता इंग्लंडातील मजुरांनासुद्धा माहित असते. आणि या कवींचा लौकिक तेथे सर्वांमुखी आहे. काव्याचा लौकिक इतर देशांत इतर कोणत्याही वाङ्मयप्रसारापेक्षा अधिक असतो, निदान त्याच्या बरोबरीचा तरी असतोच असतो. आमच्या इकडे कवीला व त्याच्या कृतीला तो केवळ कवि म्हणून व ती केवळ कविता म्हणून फारसा मान मिळाला नाही, किंवा मिळत नाही. आमच्या येथे काव्याचा लौकिक म्हणजे हरिदास, कथेकरी वगैरे माणसांत. शें-दोंडशें वर्षांचे मार्गे पाहिल्यास असें दिसेल कीं, मराठी कवितेला तितका मान नव्हताच. संस्कृताच्या अध्ययनाला, पुराणकथनाला, वेदपठणाला मान होता तोहि केवळ काव्याला होता कीं नाहीं कोण जाणे. काव्याचा लौकिक न वाढण्याला सामाजिक, धार्मिक कारणे अनेक होती व आहे-तही, त्यांचा आतां विचार कमीत नाही. आतां फक्त आमची काव्याची कल्पनाच हीन असल्यामुळे काव्यलौकिकाला येणारा बाध नमूद कराव-याचा आहे. काव्यनाटकादिकांचा लौकिक अगदीं कनिष्ठ दर्जाचा होता. त्यांतही त्या वेळीं संस्कृत विद्येचाच मान असल्यामुळे वैयाकरण, वेदांती, शास्त्री, वैदिक यांची जी प्रतिष्ठा असे ती काव्यैक पढलेल्यांस नसे, असें म्हणतात. न्याय, व्याकरण, वेदान्तादि शास्त्रांहून काव्याची पायरी नेहमीं खालची असे व आजून आहे. 'रंडागीतानि काव्यानि' हें वचन काव्याच्या लौकिकाची साक्ष देत आहे.

काव्याला इतको कनिष्ठ पायरी मिळण्याचीं जीं अनेक कारणे आहेत त्यांतलें एक कारण आमच्या सामान्यजनस्वभावांत सांपडणारें आहे. आम्ही महाराष्ट्र लोक बुद्धीचे बंदे आहों. निदान बुद्धीच्या पराक्रमांनीं आम्हीं जितके मोहित होतो तितके दुसऱ्या कशानेंही होत नाहीं., असें म्हणण्यास हरकत नाही. एकाद्या बिलंदर रामोशानें मोठ्या हिकमतीनें एकाद्या धनिकांचें घर फोडून, म्यूप अकलेनें तयार

केलेली आणि मोठ्या बंदोबस्तानें ठेविलेली तिजोरी उघडून आंतील ऐवज पळविला कीं, त्याच्या बुद्धीचें आह्मांला जितकें कौतुक वाटतें तितका त्याच्या पातकी धाडसाचा तिटकारा येत नाही. वर्तमानपत्रांतील अग्र-लेख वाचीत असतांना त्यांतील कोट्या व हातचलाखी पाहून आह्मां जसे माना डोलवितों, तसे त्यांतील मजकुराच्या खरेपणानें किंवा लिहिण्याच्या सरळपणानें डोलवीत नाहीं. आमच्यामधें हुशार धकिलाची जितकी चहा असते तितकी परोपकारी डाक्टराची किंवा पदरमोड करणाऱ्या खऱ्या देशसेवकाची नसते. आमच्या हृदयापेक्षां आमचें डोकेंच आमच्या सर्व व्यवहाराच्या मुळाशीं असतें. दयामायादि विकारांपेक्षां न्यायाचा कांटे-तोलपणा आणि लाभालाभाचा तंतोतंत हिशेबच आमच्या सर्व चारित्र्याचीं सूत्रें नाचवितो. वादाच्या आडाख्यांनीं आणि भ्रामक कोट्यांनीं जनतेला सुलविणारांचीं आह्मां जितकीं स्तोत्रें गातों तितकीं अप्रियही सत्याच्या प्रति-पादकांचीं गात नाहीं. नाटकगृहांत नाटक पहात असतांना पात्रांच्या तोंडच्या भाषणांतील श्लेषांनीं, बुद्धीला गुदगुल्या करणाऱ्या व्यंग्यार्थांनीं आह्मां जितकें देहभान विसरतों तितकें पात्रांच्या स्वभावपरिपोषकौशल्यानें किंवा नाटकांताल प्रसंगवैचित्र्यानें आणि रसाविर्भावानें विसरत नाहीं. धर्मद्रौपदीच्या संवादांत आह्मांला दौपदीच्या युक्तिवाजपणानें जितका आनंद होतो तितका धर्माच्या पापभीस्तेनें होत नाहीं. खुद्द काव्यांत सुद्धां आह्मां श्लेषादि अलंकारांवर जितके लुब्ध असतों तितके स्वभावोक्तीवर नसतों. सारांश ज्या ज्या विषयांचा संबंध बुद्धीशीं जास्त त्या त्या विष-यांची प्रतिष्ठा आमच्या येथें अधिक. भक्तीपेक्षां ज्ञानाचें महत्त्व आह्मांला जास्त. भक्तिमार्ग ' इतर जनां ' चा, खऱ्या बुद्धिवंताचा मार्ग ज्ञानच अशी आमची सामान्य समजूत. हा जो महाराष्ट्रजनतेच्या प्रकृतीचा विशेष आहे तोच कवितेच्या प्रतिष्ठेच्या कनिष्ठपणाचे कारण आहे, निदान एक कारण आहे असं मला वाटतें. व्याकरणाच्या अध्ययनाला, न्यायाच्या अभ्यासाला, वेदांताच्या आकलनाला बुद्धि लागते म्हणून वैय्याकरणाला, नैय्यायिकाला, वेदांत्याला, आह्मां अधिक मान देत होतों—देतोंही म्हणा-याला हरकत नाहीं. बुद्धीचें जें गौण अंग स्मृति त्या स्मृतीच्या पराक्र-

काव्य आणि काव्योदय

माझाही आर्हा काव्याच्या वरची पायरी देतो. वेद पाठ म्हणणाऱ्या वैदिकांस ' वेदपुरुषोसि ' असं चांगल्या वैयाकरणांनी आणि म्हणूनच तदनुगतिक सामान्यजनांनी पूज्यतेने संबोधिल्याचें माझ्या ऐकियांत आहे. काव्याची संभावना मात्र ' रंडागीतानि काव्यानि ' या धिक्कारसूचक वचनानें होते. किंवाहूना बुद्धि आणि स्मृति यांतील भेद सामान्यदृष्टीला दिसतच नाही. त्यामुळें केवळ स्मरणशक्ती ज्याची चांगली त्याला बुद्धीचें पारितोषिक निळून तो कवितेच्या उपासकांच्या वरची जागा तेव्हांच पटकावतो. यावरून मीं वर केलेलें अनुमान खरें ठरतें. बुद्धीच्या चलाखीनें आर्हा जितके चकित होतां तितके अन्य सामर्थ्यानें होत नाही. व बुद्धि आणि कविता यांचा बहुधा विरोधसंबंधच असतो. काव्याचें माहेरघर हृदय असल्यामुळें हृदयास हळविणारें तेवढें काव्य. बुद्धि विवेचन करणार-पृथक्करण करणार. विवेचनानें व पृथक्करणानें पुष्कळ वेळां काव्याचा कलिजा तुटून तें दिसनासं होतें.

आह्मांमध्ये काव्याची पायरी इतकी खालची राहण्यास आणखी एक अंशच जातीचें कारण आहे. शूरसेनांच्या शौरसेनीस आणि विदर्भाच्या वैदर्भीस जन्म देणारे मराठे ज्या वेळीं सर्व हिंदुस्थान व्यापून नांदत होते, असं कित्येक भाषाशास्त्रवेत्त्यांना वाटतें, त्या वेळीं काय स्थिति असेल ती असो ! परंतु गेलीं हजार-वाराशें वर्षे तरी आमच्या काव्याची स्थिति परभृतासारखी आहे. असं म्हणणे धाडसाचें आहे हें मी जाणून आहे. आणि या काळांतलि महाराष्ट्र कवितेचा परभृतपणा काल्पनिक आहे, खरा नव्हे, असं सिद्ध करणारे काव्यग्रंथ जर पुढें आले, किंवा इतर पुरावे कोणी दिले तर माझे म्हणणें मी परत घेईन; इतकेंच नाही तें तसें परत घ्यावें लागल्याचा मला आनंद वाटेल. आज तरी तशी साधन-सामग्री माझ्या पहाण्यांत नाही. कवित्वासंबंधानें या काळांत जीं नांवें प्रख्यातीस आलीं आणि जे काव्यग्रंथ आम्हीं हल्लीं वाचूं लागलों आहों तीं नांवें धारण करणारे आणि ते ग्रंथ लिहिणारे कवि कवित्वविषया-संबंधानेच काय, कवित्वपोषक साधनांसंबंधानेही पुष्कळदां दुसऱ्यांचे

ऋणी आहेत असं दिसून येईल. स्वतंत्र, जिवंत प्रतिभेचे कवि आमच्यांत होते, असतील. वरील काळांत तरी त्यांचा लोपच झाल्यासारखा होता. नाही म्हणायला एका अंगाने मात्र आमच्या कित्येक कवींची प्रतिभा जिवंत व जाज्वल्य होती असं म्हणतां येईल. भक्तिमार्ग आणि देवभक्तांचा प्रेमसंबंध यांच्या योगे प्रज्वलित झालेले बहुतेक काव्यदीप स्वयंप्रकाश आहेत असं म्हणायला आजून फारसा प्रत्यवाय नाही. रामानुजाचार्य आणि त्यांनी स्थापन केलेला पंथ, बल्लभाचार्य आणि त्यांचा पंथ, यांचा आमच्या महाराष्ट्र कवींशी पोषकपोष्यभाव जोपर्यंत निःसंदेहपणे स्थापित झाला नाही तोपर्यंत तरी भक्तकवींचे स्वयंप्रकाशत्व जिवीशी धरून वसण्यास जागा आहे खास. इ.स.नाच्या सहाव्या सातव्या शतकांतले जे लेख आज उपलब्ध झाले आहेत त्यांवरून अनुमान करणे धाडसाचे असलें तरी त्यांच्या स्वरूपावरून, हृदये खुलविणारी काव्ये त्या काळीं अस्तित्वांत होती, किंवा तशीं काव्ये निर्माण करणारी प्रतिभा त्या वेळीं जिवंत होती असं म्हणण्यास माझे मन कचरतें. नवव्या, दहाव्या, अकराव्या व बाराव्या शतकांतले म्हणून जे उतारे रा. राजवाड्यांनी व इतरांनी प्रसिद्ध केले आहेत त्यांवरूनही मनाचे कचरणे कमी होत नाही. इतकेच नव्हे, खुद्द मुकुंदराज आणि ज्ञानदेव यांचे समकालीन म्हणून जे लेख पुढे आले आहेत त्यांत ज्ञानमुकुंदांचेही कवित्व दिसत नाही. मानभावपंथाचे सर्व ग्रंथ मराठींत आहेत. त्यांचीही कांहीं काव्ये मला वाचावयास सांपडलीं. त्यांपैकी एक ज्ञानदेवाच्या हयातीचा आज जो काल मानिलेला आहे त्या सुमाराचा आहे असं त्यांचे म्हणणे आहे. आणि ग्रंथाच्या आरंभी कां शेवटीं कोठे तरी तसा उल्लेख आहे असा माझा ग्रह आहे. त्यानेही मराठी कवितेचा स्वयंभूषण स्थापित होत नाही. खुद्द भक्तकवींसंबंधाने जरी मी आज अपवाद करीत आहे तरी तो

*त्या कवींच्या काव्याचे विषय उसने घेतलेले असतात इतकेच नव्हे तर त्या काव्याची उभारणी-मांडणी करितांना योजिलेले दाखले, अलंकार शब्द चमत्कारही पुष्कळदां दुसरीकडून मिळविलेले किंवा गोळा केलेले असतात.

काव्य आणि काव्योदय

खरा ठरेलच अशी माझी खात्री नाही. रामानुजांच्या अनुयायांचे आणि बल्लभंथांच्या उपासकांचे ग्रंथांचा आणि मतांचा व मनोभावनांचा ठसा त्या वेळच्या मराठ्यांवर उमटलेला असण्याचा संभव नाही असें नाही. रामानुजीयांच्या उपासनेची एकांतिकता आणि बाल्लभांच्या भजनादींची प्रेमोत्कटता, त्यांच्याशी संसर्ग पावलेल्या महाराष्ट्र वाङ्मयांत प्रतिबिंबित झाली नसेलना असा प्रश्न पुष्कळदां मनांत येतो. झाली आहे असे सिद्ध करणारा पुरावा मिळाल्यास आमच्या भक्तकवींचिंही स्वतंत्रपण मोठ्या कष्टाने हरावे लागेल ! कृष्णोपासकांच्या रतिसदृश एकैक रसभावाच्या छाया भक्तकवींच्या काव्यांत पुष्कळ आहेत.* या स्वतंत्रपण आलेल्या आहेत की अध्यात्मिक भावविनिमयाने प्राप्त झालेल्या आहेत हे आज सांगतां येत नाही. तांपर्यंत भक्तकवींपैकीं चारपांच ठळक कवींची प्रतिभा जिवंत व स्वतंत्र होती असें धरूनच मी चालतो. तथापि काव्यसागराची एवढी एक वाजू सोडिल्यास बाकीचा अनंत भाग उसनाच ठरतो की नाही ! काव्य म्हणजे असा उसना किंवा उष्टा माल असें सामान्यतः—विशेषतः ज्यांच्या मताच्या तंत्राने जनमत बनते त्या विद्वानांचा समज होण्यास या स्थितीने पुष्कळ जागा मिळाली, आणि म्हणूनच काव्याविषयी सामान्य तुच्छता वाढू लागली, असें वाटते.

काव्याची प्रतिष्ठा इतकी कमी राहण्याचे तिसरे कारण, आमच्या समाजाची रचना आहे. आमचा समाज म्हणजे अनेक निरनिराळ्या खणांची आणि पुडांची पेटी आहे. या पेटींत प्रत्येक खण स्वतंत्र आणि आपल्यापुरता पूर्ण असल्यामुळे पेटीच्या संबंधपणाशी त्याचा फारसा संबंध राहात नाही. त्यामुळे पेटींत असणाऱ्या अनेक पदार्थांचा अन्योन्यसंपर्क होत नाही आणि एकाचा दुसऱ्यावर परिणाम होऊन क्रियाप्रतिक्रियांच्या

* कृष्णाचे ठिकाणी अनन्यभक्ति, त्याची उपासना करण्यांतच अपरंपार गोडी, त्या गोडींत बुडून जाण्यांत, पोहत राहण्यांत, बुड्या मारण्यांत—डुंबण्यांत रमून जाणारी वृत्ति आणि त्या वृत्तीचे उद्धार भक्तकवींच्या काव्यांत पुष्कळ ठिकाणी आढळतात.

एकमेकांनी एकमेकांच्या अन्तःकरणाच्या भावना उचलिल्यामुळे.

आंदोलनांस जागा मिळत नाही. तसेच आमच्या समाजाचं अंशतः होतं. कुणबी, माळी, सुतार, सोमर, लोहार, चांभार, ब्राह्मण-परभू वगैरे असंख्य पदार्थ समाजपेटीत आहेत, परंतु त्यांच्या हृदयाचे ठोके एकत्र पडतील असा त्यांचा एकजीव झालेला नाही. त्यामुळे एकरस राष्ट्राच्या हृदयाची खळबळ आणि तडफड, या बहुरस व बहु-वस राष्ट्राच्या हृदयांत उदय पावली नाही—आजून पावली नाही. किंबहुना निरनिराळ्या यातींचे जमाव निरनिराळे, व्यवसाय निरनिराळे, विचार निरनिराळे, व्यवहार निराळे, चिंताविषय निराळे, व्यासंग निराळे, खेळ निराळे, नाद निराळे, करमणुकीचे प्रकार निराळे, वसायाचे रमायाचे अडे निराळे, अशी स्थिति आमच्या समाजाची चालत आली आहे. एक ठिणगी पडल्याबरोबर एकदम पेट घेऊन सगळ्या जंगलभर भडका होण्यास ज्याप्रकारची एकविधता जंगलांत लागते त्याच प्रकारची एक-विधता सर्वत्र राष्ट्राच्या हृदयाची असल्यावांचून प्रक्षुब्ध प्रतिभेच्या प्रचंड पराक्रमाचे आदर्श जे जिवंत काव्यग्रंथ ते निर्माण होत नाहीत; आणि खालपासून वरपर्यंत राष्ट्रांतील सर्व वर्गांस सारखेच गुंगवून सोडणारे काव्यग्रंथ उदयास आल्याशिवाय काव्याची प्रतिष्ठाही वाढत नाही. आमच्या कुणव्यामाळ्यांचे, शिंप्यान्हाव्यांचे, सुतारलोहारांचे शार्डर वेगळे, आणि ब्राह्मणपरभांचे कवि वेगळे. 'घावी सेजेची वाईल । पण इमान देऊं नये ' येवढी इमानाची किंमत करणारा, किंवा "मी आहे मराठ्याचा पोर नाही भिणार मरणाला ॥ एक हात टाकीन । अठरा खांडोळीं पाडीन, शिळ्या भाकरीसंगें खाईन" असे निर्वाणीचे बोल तानाजीचे तोंडून काढणारा तुळसीदास, किंवा 'सोन्याची जळली भट्टी उरलें खापर' या शब्दांनीं पानिपतच्या हाहाकाराचें चित्र रेखाटणारा सगनभाऊ, असल्या शार्डरांचे पोशिंदे वेगळे आणि "रथ थडकले भडकले ह्य शस्त्रज वन्हि धडकले वरते" असें निर्विकारवाणीनें सांगणारा मोरोपंत किंवा राधेचें प्रेमानें वर्णन करणारा वामन या कवींचे आश्रयदाते वेगळे. आज 'राष्ट्रीयते' चा इतका घोष सुरू आहे तेव्हांही सगळ्या यातींच्या तोंडीं एकाच भावानें येणारीं काव्ये उदयास आलेली

काव्य भाणि काव्योदय

नाहींत. निरनिराळ्या यातचि निरनिराळे फड असून निरनिराळे डफ व निरनिराळी थाप अशी आमच्या समाजाची स्थिति होती व आजही आहे. अध्यात्मिक किंवा मानसिक शक्तींनी श्रेष्ठ गणिलेला ब्राह्मणवर्ग तर इतर वर्गांची कविता नुसती कार्नीही ऐकू येऊं देत नसे व कांहीं अंशीं आजूनही देत नाहीं. ' तुकारामासारख्या ' शूद्रकवीची दाद लागायला शेंदोनशें वर्षे लागलीं. आजूनही शारीरभाष्याचा अभ्यास करणाऱ्या किंवा कुमारसंभव आणि किरातार्जुनीय वाचणाऱ्या ब्राह्मणांचा शूद्रकवींच्या काव्याशी परिचय झालेला क्वचितच आढळेल. या सगळ्या स्थितीमुळे सगळ्या राष्ट्राच्या मनोगताचें आणि हृदयविकारांचें प्रतिबिंब ज्यांत उठलें आहे अशीं जिवंत व स्वतंत्र काव्ये जन्मास येथें आलींच नाहींत. पुराणांतील आख्यानें, भागवतांतील विषय, भारतरामायणांतील कथा, आणि संतांच्या आख्यायिका हे आमच्या कवींचे व काव्यांचे उष्टे विषय. याखेरीज इतर विषयांवरील काव्यवाङ्मय त्यापेक्षां आकारानें व इतर गुणांनींही इतकें तोटकें आहे कीं, तें जमेन न धरिलें तरी चालेल. निदान ज्या काव्याला संस्कृताचा आधार मुळींच नाहीं, ज्यांतील विषय संस्कृत काव्यांत किंवा संस्कृत काव्यांतून आलेला नाहीं, ज्यांतील विचार, विकार व भावना संस्कृत काव्यांत सांपडत नाहींत, असे मराठी काव्यग्रंथ फार थोडे. भक्तिविषयावरील ग्रंथांचा अस्वाद करावा हवा तर; पण तोही नाहीं केला तरी चालण्यासारखा असेल कदाचित्. अशी एकंदरींत आमच्या काव्याची स्थिति असल्यामुळे आह्मांमध्ये काव्याची प्रतिष्ठा फारशी कधींच राहिली नाहीं. काव्याचा लौकिक व योग्यता निकृष्ट राहण्यास आणखीही अनेक कारणे आहेत. पण त्यांचा आतां विचार करीत नाहीं.

महाराष्ट्रीयांत स्वतंत्र-काव्यवाङ्मयाचा वन्याच अंशानें अभाव असण्याचें मूळकारण वर दिग्दर्शित झालें आहे. आमच्या प्रतिभेचें परावलंबन कोणासही नाकबूल करतां येणार नाहीं. पांगुळगाड्याला धरून चालणाऱ्या पांगळ्यासारखी आमच्या कवितेची स्थिति आहे. पांगुळगाडा जरा सुटला कीं, पांगळ्याचे पाय लटपटायला लागले. तसें आमच्या कवितेचें होतें.

विषय आइता, कल्पना आइत्या मिळाल्या कीं, आमच्या कवितेचें गाडें भराभर चालतें. त्याच त्याच विषयावर शेकडों काव्यें नानाप्रकारांचीं आम्हीं रचितां, आणि या रचनाब्राह्म्याचें-रचनावैचित्र्याचें म्हणावें हवें तर, आम्हास कौतुक वाटतें. राधाकृष्णांच्या लीला; गोपींच्या ऋडा, कौरवपांडवांचें युद्ध, सीताहरण व रामकथा या विषयांवर आ. च्यापैकीं बहुतेक कवींनीं आपली लेखणी चालविली आहे, आणि सगळ्यां-या कृतींची तुलना केली असतां त्यांतील साम्य इतकें स्पष्ट होतें कीं केवळ भाषाधाटीशिवाय त्यांचें विशिष्टत्व ओळखणें चांगल्या चांगल्यांस कठिण पडते. एका भगवद्गीतेवरच मराठींत टीका किती झाल्या आहेत ! गीतेचा विषय काव्यविषय आहे कीं नाहीं याचा प्रश्न आमच्या कवींस कधीं पडलाच नाहीं. किंवा अमुक म्हणजे काव्यविषय होणार नाहीं असें आमच्या कवींना कधीं वाटायचेंच नाहीं. व्याकरणसुद्धां § काव्यविषय होतो. अद्वैतमत, सांख्यमत आणि भक्तिमत हीं तत्त्वदर्शनाचीं निर- निराळीं अंगें, युक्ति, प्रमाण, आणि वाद यांवर त्यांची भिस्त. हे सारे विषय व हीं मते बुद्धिप्रतिपाद्य, वृत्तिसंवेद्य नव्हेत तेव्हां त्यांचें विवेचन पद्यांत केलेलें असलें तरी तें काव्य नव्हे. त्यांची आव्यप्रकृति गद्यमयच. त्यांना पोपाक काव्याचा चढविला तरी पोपाकानें झांकलेला देह गद्याचाच आहे. त्यामुळें त्या ग्रंथांचें महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीयस्वभावादींवर केवढेही परिणाम झालेले असले तरी ते काव्यग्रंथ नव्हेत. निदान त्यांना स्वतंत्र काव्यग्रंथाची योग्यता किंवा कार्यक्षमताही येणें नाहीं. मोरोपंताची भग- वद्गीता किंवा वामनाची यथार्थदीपिका, किंवा ज्ञानदेवाची ज्ञानदेवी हीं या दृष्टीनें काव्यग्रंथ नव्हेत. व म्हणूनच, यांना जुनेपणाचा मान मिळून जुन्यासंबंधानें सामान्यतः सर्वत्र आढळणाऱ्या † अद्भुतभावनेची आणि प्रेम- बुद्धीची भर नसती तर या ग्रंथांची योग्यता आजही इतकी वाढतीना असें म्हणतां येण्यासारखें आहे. सोळाव्या शतकाचे आधीं तर, ज्यांच्या

§ येथें काव्य म्हणजे छंदांत गोंविलेली शब्दांची मांडणी-येवढाच अर्थ विवक्षित आहे.

† जुन्या गोष्टीसंबंधानें मनुष्याला वाटणारे कौतुक, प्रेम, नवल.

काव्य आणि काव्योदय

मतांस किंमत होती असे कोणीही सदर ग्रंथांकडे डुकून पहात नसत असे वाटते. ज्ञानदेवी करणारा ज्ञानदेव आणि अभंग करणारा ज्ञानदेव हे एकच होत असे जरी परंपरावादी जोराने सांगतात; आणि कोणतेही विधान ठासून करण्यांतच मतस्वातंत्र्य आणि आत्मवैशिष्ट्य आहे असे मानणारे, आणि इतिहासशोधनाचे कामी खरोखर अनन्यसाधारण परिश्रम करीत असूनही इतिहासाच्या अध्येत्यास अवश्य जी निष्कलुषता, निरभिमानता, आग्रहशून्यता, ऋजुता, व पापभीरुता, तिची आपल्यास परवा नाही असे वेगुमानपणे आपल्या वर्तनाने दाखविणारे कित्येक विद्वान् ज्ञानदेवांचे अनेकत्व प्रतिपादणारांस जरी वाष्कळ म्हणतात, तरी जोंपर्यंत भाषेसंबंधाचे मुद्दे कोणीही खोडून काढिले नाहीत तोंपर्यंत ज्ञानदेवीचा कर्ता ज्ञानदेव वेगळा समजून त्याचा ग्रंथ वरच्या दृष्टीने काव्यग्रंथांतून वगळावा लागतो. तो वगळला नाही तर त्याची प्रत केवळ उपदेशपर काव्यासारखी किंवा व्याख्यानपर काव्यांइतकी म्हणजे काव्यविषयाच्या दृष्टीने अगदी कमी ठरवावी लागते. वामनाची यथार्थदीपिका तर उघड उघड न्यायशास्त्राच्या नियमांनी जखडलेला एक छंदोबद्ध निबंधच आहे. रामदासाचा दासबोधही अशा दृष्टीने काव्यापेक्षां प्रबंधांतच घालावा लागतो. नामदेव, निळोबा, अभंगकर्ता ज्ञानदेव, निवृत्ति, चोखामेळा, चांगा, तुकाराम वगैरे कवि मात्र एका अर्थी स्वतंत्र प्रतिभेचे कवि म्हणता येतील. परंतु बाकी बहुतेक मराठी काव्यवाङ्मय परपुष्ट असून त्यांत व्यक्त होणारी प्रतिभा अंशतः पंगू आहे असे कबूल करणे भाग आहे. या पांगळेपणांतही महाराष्ट्राच्या प्रतिभेने गतिवैचित्र्य आणि चलनपराक्रम पुष्कळ आणि मासलेबाईक दाखविले आहेत यांत शंका नाही. मराठी प्रतिभा

† ज्ञानेश्वरीच्या भाषेत वेगारी क्रियापदाचीं रूपे, प्रत्यय न लाविताना नामाच्या सामान्य रूपांवरच बहुतेक विभक्तीचा कार्यभाग उरकून घेण्याची पद्धत वगैरे व्याकरणाचे व भाषापद्धतीचे प्रकार इतरत्र आढळत नाहीत. ज्ञानेश्वरीत 'हो आवे' असले तर इतर काव्यांत 'व्हावे' येते असे पुष्कळ प्रकार ज्ञानेश्वरीच्या भाषेत आढळतात.

‡ नानातन्हा, नवेनवे प्रकार भिन्न भिन्न चाली आणि कसरती.

आधीं आइते मिळालेले विषय व कल्पना घेऊन त्यांवर मखलाशी इतकी वेमालूम करिते कीं रसिकानें तोंडांत बोटच घालावें ! आपापल्या मर्यादित क्षेत्रापुरती, आमच्या कवींनीं वाहेरून मिळालेल्या भांडवलावर केलेली सावकारी पाहिली म्हणजे मुदलाची दामदुप्पट करण्याचें कसब जसें मराठे सराफांचे अंगीं तसेंच मराठी कवींच्या अंगीं होतें हें उघड होतें. सत्यभामा आणि कृष्ण यांचा प्रेमकलह आमच्या कवींनीं किती भिन्न प्रकारांनीं वर्णिलेला आहे ! आणि केवळ प्रणयकाव्यापुरतेंच पाहिल्यास त्यांत किती गंमत केली आहे ! ब्रह्म सत्य, जग मिथ्या' एवढी एक कल्पना वेदान्त्यांची घेऊन तिच्यावर नाना कवींनीं उठविलेल्या इमारती मोजनाही येणार नाहीत इतक्या आहेत, आणि त्या सर्वही एकेकट्या पाहिल्या असतां कौतुक करण्यासारख्या आहेत. परंतु यांतील एकही कल्पना किंवा विचार किंवा मनोभाव मराठ्यांचे स्वतःचे आहेत कीं नाहीत कोण जाणे ? मूळ संस्कृतांत असून त्याचें व्याख्याम मात्र मराठींत असें फार झालेलें आहे. अमेरिकेचा शोध लावणाऱ्या कोलंबसाप्रमाणें संसारातील अज्ञात प्रदेश नवीनच हुडकणारी, किंवा विद्युल्लतेच्या चमकेप्रमाणें अंधकारास उजळणारी, विश्वांतील गूढ रहस्यें प्रकाशमान करणारी आणि त्यांतच विलसत राहाणारी, जागती ज्योत आमच्या काव्यवाङ्मयांत सांपडत नाहीं. असले विधान करणें म्हणजे देशाभिमान-शून्यतेचें आणि अरसिकतेचें प्रदर्शन करणें होय असें यावर पुष्कळ म्हणतील ! म्हणोत विचारे ! खरें जसें दिसेल तसें दाखविणें यांतच खरें देशाभिमान आणि देशसेवा आहे असें माझ्या डोक्यानें घेतलें आहे, त्याला मी तरी काय करणार ! मला उघड उघड जें दिसतें त्याकडे डोळेझांक करणें अशक्य आहे. कांहीं स्फुट काव्यें खेरीज करून बाकीचीं मोरोपंताचीं काव्यें जर विषयानें व आंतील बहुतेक मजकुरानें उघडीं घेतलेलीं आहेत, वामनपंडितासंबंधानेंही जर अन्नाचसारखें विधान करितां येतें, मुक्तेश्वरही जर त्याच मालिकेंतला, तर मग मराठी काव्यवाङ्मयांत स्वतंत्र प्रतिभा कोठें पाहावयाची ! मोरोपंताची प्रत्येक ओळ, वामनाचा प्रत्येक चरण, मुक्तेश्वराची प्रत्येक ओवी संस्कृतांतून घेतलेली आहे, असें

काव्य आणि काव्योदय

म्हणणें नाही. किंवा मोरोपंतवामनादि कवींचे ग्रंथ केवळ भाषांतरें आहेत असेंही म्हणणें नाही. परंतु वीज व सोट बाहेरचा, फांग्या टहाळ्या, पानें वगैरे प्रपंच मात्र घग्चा असा प्रकार आहे असें म्हणणें आहे. ही बुद्धीची गुलामगिरी कित्येक शतकांची चालत आलेली आहे. धर्माकर्मांत शंका आली, चल उपाध्यायाकडे संस्कृत ग्रंथ पाहायाला; दायहक्काचा वाद पडला जा स्मृति व सूत्रें हुडकायाला; कथेला चांगला रंग आला नाही म्हण दोन चार संस्कृत श्लोक, कर श्लेष आणि घे वाहवा ! याप्रमाणें पावलोंपावलीं संस्कृताकडे धांव घेण्याची लागलेली संवय जशी बुद्धीला, तशीच वृत्तीला नडली. त्याची स्वतंत्र वाढच खुंटली. त्यामुळेंच स्वतंत्र ग्रंथ या काळांत फारसे झाले नाहीत. आज जें महत्त्व इंग्रजीला कांहींअंशी तींतील ग्रंथसंपत्तीमुळे आलेंलें आहे तेंच महत्त्व त्या वेळीं संस्कृतास होतें. मराठीला नेहमीं सूनपणाच पतकरावा लागला आहे. तिचा स्वतंत्र संसार अद्यापि सुरूच झाला नाही म्हणावयाचा. हें महाराष्ट्राच्या हृदयाचें दास्य, डोक्याचें दास्य, सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय दास्यांचेंच भावड होतें, आणि तें तसेंच आजून आहे. आजूनही नकळ उठविण्याशिवाय आह्मांला दुसरें कांहीं फारसें साधत नाही. आजही बंगाल्यानें 'स्वराज्य व बहिष्कार' मंत्र उच्चारिल्याबरोबर आह्मींही उच्चारूं लागतो. इंग्रजी पार्लमेंटांत लोकांनीं निवडून दिलेले सभासद असतात, आह्मींही निवडणुकीचा हक्क मागतो. इंग्रजी वर्तमानपत्रें अद्वातद्वा लिहितात आह्मींही लिहितो. 'लोकपक्ष' 'लोकपक्ष' म्हणून इंग्रंडांत ओरड होते, आह्मींही तशीच करतो. 'राजा हा प्रजेचा नोकर आहे' असें इंग्रजी राजनीतिशास्त्र सांगतें, आह्मींही तसेंच म्हणूं लागतो. सारांश, हें आध्यात्मिक पारतंत्र्य आजूनही आमचें सुटलें नाही. सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, औद्योगिक परावलंबनापेक्षांही हें बुद्धीचें व वासनाभावनांचें परावलंबन अधिक हानिकारक आहे. तें सुटण्याचे दिवस आतां आले आहेत असें म्हणून मनाचें समाधान करण्यास उगाच तुरळक तुरळक जागा आहे. पण कोणाला ठाऊक पुढें काय आहे तें ?

प्रतिभा प्रज्वलित होण्यास ती जशी स्वतंत्र असावी लागते तशीच

संस्कारक्षम असावी लागते. व तीवर संस्कार करणारी परिस्थितीही लागते. अंगचा अंकुर आणि बाहेरची पोषणसामग्री यांची सांगड व्हावी लागते. झाडाची वाढ त्याशिवाय होत नाही. अंकुरच खुरटा असला तर खताचा, पाण्याचा, प्रकाशाचा आणि माळ्याचा कांहीं उपयोग नाही. झाड खुरटेंच व्हावयाचें. तसेंच अंकुर उत्तम असून खत नाही, पाणी नाही, प्रकाश नाही, माळी नाही तरीही झाड चांगलें यावयाचें नाही. महाराष्ट्रांत काव्याचा अंकुर नाही किंवा तो जातीचाच खुरटा आहे असें नाही. परंतु महाराष्ट्रांतिल गेल्या दहा-बारा शतकांची स्थितीच अशी होती की, तो अंकुर जोरावूं नये. काव्योदय होण्यास जिवंत, संस्कारक्षम हृदय हवें असतें, तसेच त्या हृदयाचे दोरे हालवितील असले प्रसंग, पदार्थ आणि विषय बाहेर किंवा आंत पाहिजेत. इंग्लंड, स्वित्झर्लंड, इतली, ग्रीस वगैरे देशांतिल वाङ्मयाचा इतिहास अवलोकिला, मुख्यतः इंग्लंडाचाच इतिहास पाहिला तर आपल्याला असें आढळतें की, कवींच्या हृदयांवर त्या त्या देशाच्या भौतिक परिस्थितीचे संस्कार फार बलवान् झालेले आहेत. एकोणिसाव्या शतकांतल्या इंग्रजी काव्यवाङ्मयांत 'निसर्गा' शिवाय इतर सूरच ऐकूं येत नाही असें एका चांगल्या रसज्ञाचें म्हणणें आहे. 'नॅचरॅलिझम्' किंवा 'निसर्गोद्गम' हाच या काव्यवाङ्मयाचा विशेष आहे. इंग्रज स्वभावतः थंड प्रकृतीचा. त्याचें हृदय सहसा पेटायचें नाही. तो सहसा जागचा एकदम हालायचा नाही. मंद, बेगुमान, धिमा, संथ आणि व्यवहारदक्ष प्रकृतीच्या इंग्रजावर त्याच्या भौतिक परिस्थितीचे संस्कार केवढे जबरदस्त झाले आहेत व त्यामुळें त्या परिस्थितीनें त्याचें हृदय कसें भरून येतें हें इंग्रजी काव्यवाङ्मयाच्या वाचकांस सांगावयास नको.

“ England with all thy faults, I love thee still ”

“ व्यंगें दोष असोत हे, तुजवरी मत्प्रेम राहे तरी । इंग्लंडा ! मम देश तूं ! ”

हे कूपरकवीचे उद्गार वाचिले म्हणजे इंग्लंडांतला गारठा, सदा धुक्यांनीं धुंद झालेले आभाळ, सूर्यकिरणांना पारखी हवा आणि रुक्ष प्रदेश यांचा या

काव्य आणि काव्योदय

कवीच्या प्रतिभेवर केवढा संस्कार झाला होता ते स्पष्ट होते ! ' पश्चिम दिशेचा वारा ' ' वसंतागम, ' एक की दोन, हजारों हजार काव्ये भौतिक परिस्थितीने सुचलेली, भौतिक निसर्गाचा वाहिलेली, भौतिक-सृष्टीची गतिच जशी, इंग्रजी कवींनी लिहिलेली आहेत. त्यांच्या हृदयांस सृष्टीच्या दर्शनाने, सृष्टीच्या नानारूपांनी आणि नाना आविर्भावांनी नवीनच उद्गार फुटत असत, आणि ते सहज स्वरांनी गाइल्यावाचून त्यांना चैन पडत नसे. विस्तवाचा स्पर्श होताच ' हाय ! ' जसे तोंडून निघावे त्याप्रमाणेच जिकडे तिकडे बर्फाच्या आवरणाने पांढरें शुभ्र झाले की इंग्रज कवीच्या हृदयांस फुलांचा वार आलाच. यांची काव्यकुसुमे फुललीच. हा स्वभावोद्गार आणि भौतिकसृष्टीशी हें तादात्म्य महाराष्ट्रातील कवींचे कोठे आहे ? वर्डस्वर्थ कवीचे पुढील उद्गार वाचावे.

... .. For nature then

... ..
... ..
... ..

To me was all in all—I can not paint
What then I was. The sounding cataract
Haunted me like a passion: the tall rock,
The mountain, and the deep and gloomy wood,
Their colours and their forms, were then to me,
An appetite a feeling and a love—
That had no need of a remoter charm
By thought supplied nor any interest
Unborrowed from the eye. ”

(निसर्ग तेव्हा होता माझे सर्वस्व एक सारे ।

होतो कोण कसा मी तेव्हा वणू काय प्रकारें ॥

धोंधों धोंधों धांवे धवधव अधःपात पाण्याचा ।

नाद घुमे सर्वत्र, लागला नाद जणों मज त्याचा ॥

उंच उंच गिरि, पर्वत, अथवा उदास जंगल झाडी ।

तद्दर्शनमुखतृषा तीव्र मज रानोमाळी धाडी ॥

गोडी सुख तें प्रेम केवढें, अनुपम वर्णू काय ।

आकर्षणसाधनें इतर का ? बळवंता असहाय ॥

स्मरणाच्या कोठारांतिल भर निसर्गास या नलगे ।

दिसे वसे तें सुंदर ! नच तें उसनी शोभा मागे ॥)

हे वाचिले म्हणजे प्रतिभाशाली मुलांवरही निसर्गाच्या रूपवैचित्र्याचें केवढे संस्कार होतात, निदान अठराव्या शतकाच्या अखेरीस इंग्लंडांतिल तरुण मंडळीवर त्याचा केवढा प्रभाव झाला, याची साक्ष पटते. निसर्ग-सौंदर्याची मजा पृथ्वीवर इंग्लंडाच्या वांग्यास फार थोडी आलेली आहे. स्कॉटलंडांतिल 'रमणीय सरोभूमि' आणि गिरिराजी वगळल्या तर इंग्रज कवींना सृष्टीचे स्वरूपसौंदर्याची गम्मत पहायास मिळतच नाही असें म्हंटलें तरी चालेल. तरीही इंग्रज कवींच्या मनःफलकावर सृष्टीच्या तत्रस्थ रुक्ष स्वरूपाचेच ठसे कसे पक्के उमटलेंले आहेत, व कडक थंडी आणि धुंद धुकें, चंचल आभाळें आणि सदा क्षुब्ध समुद्रजळें यांच्यावर त्यांची प्रतिभा किती लुब्ध झाली होती ! सह्याद्रीसारखी लांबच लांब पर्वताची रांग, कृष्णा, गोदा, तुंगभद्रा यांसारख्या नद्या, महाबळेश्वरासारखी गिरिशिखरें, जावळीच्या जंगलासारखी वनदाट जंगलें आणि पैठण, पंढरीसारखी धार्मिक आणि सिंहगड, पुरंदर, तोरणा या ऐतिहासिक माहात्म्यांची तीर्थे ज्या महाराष्ट्रांत इतकी आहेत त्या महाराष्ट्रांतिल कवींच्या कृतींत महाराष्ट्राच्या भौतिक स्वरूपाचें प्रतिबिंब कोठें फारसें दिसूं नये हें आश्चर्य नव्हे काय ? एक तर निसर्गाचे अलंकार आणि भौतिक सृष्टीचे देखावे महाराष्ट्रांत दूर दूर पसरलेले आहेत. दुसरें, महाराष्ट्रांतिल कवींची प्रतिभा या वाजून जागीच झालेली नव्हती. सृष्टिसुंदरिचे हृदयंगम विलास पाहून दृष्ट होण्यास तरी हृदय संस्कारक्षम असावें लागतें, तें तसें नव्हतें. भोंव-त्तलच्या भौतिक सृष्टीचे गुणधर्म कवींच्या प्रतिभाव्यापारांत तत्त्वतः उतरलेले असतात. वर्डस्वर्थ कवीच्या कवितेचा धीरगंभीरपणा, साधा सरळपणा,

काव्य आणि काव्योदय

प्रसंगी नीरसपणाही, आणि धिमा शांतपणा हे त्याच्या भौतिक परिस्थितीचेच अप्रत्यक्ष परिणाम नव्हेत असें कोण म्हणेल ! विजांचा कडकडाट आणि धवधव्यांचा धवधवाट यांचा वर्डस्वर्थांच्या मनावर जर क्षोभांचें नियमन करणारा परिणाम होतो तर शेले, वायरन् यांची प्रतिभा, त्यांचा उद्दाम अनावरपणा तेवढा घेते आणि क्षुब्ध झालेल्या ज्वालामुखीप्रमाणें आग आणि विस्तव यांचे लोट बाहेर टाकू लागते. § भोंवतालची देशरचना जशी असेल त्याप्रमाणें कवितेची चालचलणूक असते यांत संशय नाही. किंबहुना कोठें क्रूर, तर कोठें लोण्याहून मऊ, कोठें कठोर तर कोठें कोमल, कोठें अल्लड तर कोठें पोक्त, शांत, गंभीर, कोठें स्वरूपसुंदर तर कोठें ओबडधोबड याप्रमाणें नानारूपांनीं, नानागुणांनीं आविर्भूत होणारी भौतिक सृष्टि जेथें असेल तेथें प्रतिभेच्या आविर्भावास आणि काव्याच्या स्फुरणास अवश्य असणाऱ्या कारणांपैकीं एक हजर आहे, असें म्हणायास हरकत नाही. महाराष्ट्रांत काव्योदयाचें हें प्रसादाचिन्ह हजर असून येथें त्या तऱ्हेचा काव्योदय झाला नाही. निदान आज त्याची खूण दिसण्यासारखी नाही, मला तरी फारशी दिसत नाही. असें कां ? आमच्या ऋतुमानाचें वैचित्र्य नित्य नवें आहे; आमच्या शेतांचें, आमच्या कुरणांचे, आमच्या वृक्षवनस्पतींचे आणि झाडाझुडपांचे रंग अनेक, गंध अनेक; आमच्या नद्या-ओढ्यांचे वेग अनेक; आमच्या डोंगरांचें, पर्वतांचे, दऱ्याखोऱ्यांचे भेद

§ भूप्रदेश आणि देशरचना व हवापाणी यांचे गुणकर्मांचा कवींच्या प्रातिभेवर परिणाम होतो. तो त्या त्या कवींच्या स्वभावाप्रमाणें किंवा मनःप्रकृतीप्रमाणें भिन्न भिन्न होतो. रुक्ष प्रदेश, नीरस भूरचना, सदा बदलणारी हवा, धवधव्यांचा आवाज वगैरे गोष्टींच्या साहचर्यामुळे वर्डस्वर्थ कवीचा स्वभाव सरळ, साधा, गंभीर, न डगमगणारा, प्रसंगाला निमूटपणें तोंड देणारा, धिमा आणि नीरस किंवा विनोदशून्य झाला असें म्हणावयास जागा आहे. परंतु त्याच किंवा तशाच धवधव्यांच्या, विजांच्या, वावटळींच्या, झंझावातांच्या संगतीमुळे शेले, वायरन् यांच्या वृत्ति उद्दाम, वेधडक मुसंडी मारणाऱ्या झाल्या असाव्या.

अनेक-एकंदरीत, महाराष्ट्रांत सृष्टिस्वरूपाची विविधता हवी तितकी आहे. आपल्या भयंकर गर्जनेने कानाचे दड बसविणारे धवधवे हवे असले तर गोकक आणि गिरेसप्या यांचेकडे पहा. आकाशास भेदून जाणारे आणि मैलांचे मैल व योजनांचीं योजने पसरलेले पर्वत पाहिजेत? सद्य आणि सातपुडा यांच्या रांगा पहा. दृष्टि ठरत नाही इतक्या खोल दऱ्यांची भूक असेल तर खंडाळ्या-कसान्याकडे फेरी घाला. कोणत्या हव्या त्या बाजूची गोष्ट काढा, महाराष्ट्रांत त्या साधनांची विपुलता आहे. त्यांचा उपयोग करायला महाराष्ट्राची प्रतिभा मात्र तयार नाही- नव्हती. किंबहुना जड सृष्टीच्या अंतरंगांत निजून असलेले चैतन्य ओळखून त्याशी गुजगोष्टी करणारी अन्तर्भेदी प्रतिभा महाराष्ट्राच्या वांग्या-सच आली नव्हती. झाडांच्या पानांत लपलेल्या अदृष्ट कोकिलाच्या कूजिताने वर्डस्वर्थ वेडा होतो; प्रातःकाळीं सूर्योदयाबरोबर भगवान् सूर्यनारायणाचे चरण वंदण्यासाठी उंच उडणाऱ्या सोत्कंठ भारद्वाजाचे कलरव वर्डस्वर्थाला कुटुंबांतील स्वर्गसुखाची आठवण देतात, तर शेलेच्या हृदयांत 'विदेही आनंदाचे' उमाळे उठवितात. आल्पस् पर्वताच्या पहाडांनीं बायरनाच्या प्रतिभेस नाचू लाविल्याचें त्याच्या काव्यांत अपल्या दृष्टीस पडतें. आमच्या इकडेही कोकिळ आहेत, चास आहेत, चंडोल आहेत, परंतु त्यांच्या मधुररवांनीं आमच्या कवींच्या चित्तास गुदगुल्या होत नाहीत. कदाचित् आमचे कवी यापेक्षां उच्च विषयांत मग्न असल्यामुळे कुत्र्यां-मांजरांचे चाळे त्यांच्या खिजगणतींत नसतील ! राधाकृष्णांच्या क्रीडा, गोपींचे विलास, किंवा रामरावणांच्या त्याच त्या कथा अनेक वृत्तांनीं, अनेक आडाख्यांनीं घोळून घोळून सांगण्याचें महत्कृत्य आमच्या कवींना करावयाचें असल्यामुळे सर्व सृष्टीला आंतून एकत्र बांधणाऱ्या आंतर-प्रेमाचे कोकिलकंठांतून निघणारे *सहजोद्गार आमच्या कवींस कुच-

* वसंत ऋतूचा उदय झाला म्हणजे कोकील गाऊं लागतो, याचा मधुर शब्द ऐकूं येऊं लागतो, त्याला वाचा फुटते याचें रहस्य कवींच्या दृष्टीला असें दिसतें कीं, सगळ्या सृष्टीतील सर्व वस्तूंचें एकमेकाशीं

काव्य आणि काव्योदय

किंमतीचे वाटले असतील ! असतील कदाचित्. मला येवढे ठाऊक आहे की, जिवंत प्रतिभेला ज्या 'गोष्टी' दिसतात त्या गोष्टी अरसिकाला किंवा प्रतिभाशून्याला सांगूनही समजत नाहीत. मुक्या लाकडी वाहुलीचे मटामट मुके घेणाऱ्या मुलीच्या प्रेमाची खूण अन्तःकरणाचा निष्कपट मुग्धपणा आजून ज्यांचा कायम आहे त्यांसच पटणार, इतरांस काय त्याचें ? चराचरसृष्टीतील अदृष्ट लागेबांधे पाहून तिच्या हर्षविषादांनीं हृष्टविषण्ण होणाऱ्या कवींच्या कृतींचें स्वारस्य कळण्याला लागणारी सहृदयता आमच्या कवींत व त्यांच्या भक्तांत तरी नसावी, किंवा पक्ष्यांपांखरांच्या आरडण्याला गाणें मानणारे आणि त्यांच्या सुराशीं सूर मिळवूं पहाणारे इंग्रज कवी, व त्यांची कविता रसिकतेनें वाचणारे वाचक भ्रमांत पडले असावे, मला स्वतःला—

काचेमधुनी दिसतें जनाला । धोंड्यामधेंही दिसतें कवीला ॥
हे एका आधुनिक महाराष्ट्र कवीचे उद्गारच खरे वाटतात; आणि फुलें आणि पांखरें, नद्या आणि पर्वत हे क्षुद्र व नीरस विषय नसून जिवंत प्रतिभेच्या विलसनास योग्य विषय आहेत, व त्यांच्यायोगें स्फुरित झालेली कविता फारच वरच्या प्रतीची आहे असें वाटतें. त्यामुळें सृष्टीचें भौतिक स्वरूप महाराष्ट्रांत इतकें काव्यपोषक असतांही निसर्गोद्गमाची किंवा निसर्गवर्णनाची व निसर्गोद्गाराची कविता महाराष्ट्रांत उदित झाली नाही याचें मला आश्चर्य वाटतें व खेदही होतो. अलीकडे याप्रकारची थोडीशी कविता बाहेर येऊं लागली आहे. परंतु ती फारच थोडी आहे. आणि इतकी भित्री आहे कीं आजूनही ती कसलेल्या रसिकांच्या डोळ्यास डोळा देत नाही. 'समुद्र', 'म्हातारी' बगैरे केशवसुताचीं स्फुट काव्ये याच वर्गांतलीं आहेत आणि फार थोर दर्ज्याचीं आहेत. पण जनाभिरुचि बदलून रसिकांवर आपली कायमची छाप ठेवायला तीं जितकी पुढें यावयास हवीं होती तितकीं आलेलीं नाहीत.

प्रेमाचें नातें आहे. त्यामुळें वसंताबरोबर प्राप्त होणाऱ्या नवजीवनानें सर्व सृष्टीला जो आनंद होतो त्याचे उद्गार कोकिलाच्या कंठांतून बाहेर पडतात.

कवितेच्या अंकुराला ज्याप्रमाणे भौतिकपरिस्थिति अनुकूल हवी असते तशीच मानवी परिस्थितिही अनुकूल असावी लागते. एलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दीत इंग्रजी काव्यवाङ्मयाला जो पहिलाच पूर आला तो त्यावेळच्या इंग्लंडाच्या परिस्थितीमुळे आला. इंग्लंड देशाला तोंपर्यंत स्वपराक्रमाचा प्रत्यय आला नव्हता. उंबरांतल्या किड्याप्रमाणेच थोडीफार इंग्लंडाची स्थिति होती. परंतु सोळाव्या शतकाच्या अखेरच्या दोन दशकांत इंग्लंडाला आपले बळ कळून आले, त्याची दृष्टि फांकली. इंग्लंडाची गलबतें व खलाशी पृथ्वीप्रदक्षिणा करून आले. व्यापारानें, उद्योगानें, रण-विद्येनें, सुखसंपत्तीनें, सर्वांगांनीं इंग्रज लोकांचा उत्कर्ष झाला. मुलाला प्रथम वाचा फुटली, पाय आले म्हणजे मुलाचें जसें, तसें इंग्लंडाचें झालें. किती बोलूं, काय बोलूं, किती चालूं आणि कोठें घांवूं, असें मुलाला होतें. तसें इंग्लंडाला काय करूं, काय साधूं, काय सेवूं, काय भावूं असें झालें. सगळ्या बाजूंनीं नवी जागृति झाल्यामुळे सगळीकडे कामगिरी करायाला अफाट जागा आहे, आणि कामगिरीची अंगांत धमक आहे अशी भावना आणि तिला अनुकूल परिस्थिति इंग्लंडांत या वेळीं होती. या सामान्य जागृतींत काव्यजागृतीचाही भाग होता. सगळा समाज नव्या चैतन्यानें रसरसल्यावर कवीची प्रतिभाच तेवढी 'निजेली' कशी रहावी ? तीही जागी झाली, आणि पहाते तों जिकडे तिकडे नवलच नवल ! चमत्कारच चमत्कार ! सगळें जग बदललेलें ! लोखंडाचें सोनें झालेलें ! अंधाराचा लखलखाट झालेला ! नीज पार गेलेली, आणि सर्वत्र जागर आलेला ! हें सगळें नवें जग पाहून ती हसूं लागली, खिदळूं लागली, नाचूं लागली, बागडूं लागली, रडूं लागली, आरडूं लागली, बाळांप्रमाणें लीला करूं लागली, जवानमर्दांप्रमाणें हिऱ्या आणि अवसान धरूं लागली, पोक्तांप्रमाणें गंभीर विचार दाखवूं लागली आणि वृद्धांप्रमाणे अनुभवाच्या गोष्टी बोलूं लागली ! अनंतत्वांत आकाशाची, खोलपणांत समुद्राची, चंचलतेंत आभाळाची, चपलतेंत चपलेची, स्थिरतेंत आणि अचल निर्धारांत नग-

‡ आभाळ शब्दानें नित्य नवें रूप घेणारे हवेच्या दावांत आणि

काव्य आणि काव्योदय

राजांची, प्रसन्नतेत फुलांची आणि आनंदांत हरिणबालकांची ती बरोबरी करू लागली. समुद्राप्रमाणे खोल मानवांची अंतःकरणे ! पण त्यांत बुड्या मारून ती त्यांचा थांग लावू लागली आणि त्यांवरची सर्व आवरणे काढून ती पाहील त्यांला दिसतील अशी रगांगणांत मांडू लागली. आत्मप्रत्यय नवीनच झाल्यामुळे अलड पोरीप्रमाणे ती हव्या त्या कार्यास हात घालू लागली, जगाच्या आरंभापासून ज्या रहस्यांचा, आणि ज्या कळांचा थांग लागला नाही त्याचा थांग लावायास, आजवर न उघडलेली कपाटे उघडायलास घांवू लागली. आणि चमत्कार असा की, प्रत्यक्ष सृष्टीदेवीही या आपल्या भांडाराच्या किल्ल्यांचे जुडगे तिच्या स्वाधीन करून तिला जणो म्हणाली: “ घे बाळ, आणि खुशाल खेळ. ही किल्ली घे, हिनें आनंदाच्या कोठाराचे कुलूप उघडेल ! ही घे, हिनें शोकाची कपाटे खुली होतील ! ही तिसरी आहे, ही प्रीतीच्या तळघरांत शिरण्याचा मार्ग खुला करून देईल. आणि ही चवथी—पण संभाळ—भिशील—घाबरशील—भांडण, मारामारी, खून, आत्महत्या, चित्तभ्रम—पक्षाघात इत्यादि अरिष्टांस जेथे कोंडून ठेविले आहे त्या तुरुंगाचे दार उघडणारी ही किल्ली आहे, घे, आणि चालू दे तुझा खेळ ! शहाणीच आहे माझी बाळी ! ” काव्याचे कोणतेही अंग घ्या, त्या अंगाने इंग्लंदाची प्रतिभा यावेळी नटली नाही असें नाहीच. कवितेच्या बाल्याला अनुरूप—ज्याचा उत्कर्ष राष्ट्राच्या बाल्यांतच होणे शक्य आहे—असें जें दृश्यकाव्य अथवा नाटक, त्याचा तर उत्कर्ष या वेळी झाला तसा पुढे कधीच झाला नाही. इंग्लंदाची भौतिक स्थिती पहिल्यापासून आहे तीच आहे. परंतु त्याच्या मानवी परिस्थितीत मात्र या वेळी अपूर्व बदल झाला. आणि या अपूर्व स्थित्यंतराचे बरोबर प्रतिबिंब त्या वेळेच्या काव्यवाङ्मयांत पडलेले आहे. मुलांचे हसणे, खिदळणे, नाचणे, वागडणे, हर्ष, खेद विपादादिक सर्व प्रकार ज्याप्रमाणे

उष्णतामानांत बरोबर फरक पडल्याने क्षणोक्षणी बदलणारे जें गगनाचे रूप तें येथे विवक्षित आहे. Sky, weather या इंग्रजी शब्दांनी सूचित होणारा अर्थ आभाळाने येथे व्यक्त केला आहे.

अनियंत्रित आणि सहज असतात, अनुभवाच्या शिक्षणाने त्याला आजून बंधारा पडायचा असतो, त्याप्रमाणे इंग्रजी कवितेची या वेळची गति आणि संचार स्वैर होते. थांबणे, थंबकणे, मार्गे पुढे पाहणे, ताळतळाचा विचार ठेवणे इत्यादीचीं तिला आठवण—किंवा कल्पनाही नव्हती. स्वाराची गांठ पडण्यापूर्वी, पाठीवर खोगीर आणि तोंडांत लगाम वसण्यापूर्वी जशी शिंगराची स्थिति तशीच यावेळच्या इंग्रजी कवितेची होती. साध्याभोळ्या पण गांवढळ तरुण पोरीप्रमाणे इंग्रजी कविता या वेळीं मोकळेपणाने वावरत होती. हा सर्व काव्योदय त्या वेळच्या मानवी स्थितीचा परिणाम होता. नवनवे प्रसंग, नवनवे अनुभव, नवनवीं संकटे, नवनवे हर्षशोकांचे विषय यांची गर्दी त्या वेळच्या मानवी विश्वांत झाली होती. अर्थात् त्यांना फुटलेली वाचाही तशीच त्या त्या नव्यानव्या प्रकारांनीं खचलेली होती. बाकीच्या युरोपापासून तुटून वेगळे पडलेले इंग्लंड मानवी संवंधांनीं यावेळीं सामान्य रंगांत मिसळले, आणि त्याची दिनचर्या एकदम पालटली. धाडस, पराक्रम, विद्वत्ता, औदार्य इत्यादि नानागुणांचा विकास नानाप्रकारे इंग्रजप्रजाजनांमध्ये या वेळीं झाला. बुद्धीने आणि मनोभावांनीं एकदम उडी मारिली. आणि या सर्व बदलेलेल्या मानवी परिस्थितीनें नवीन अद्भुत काव्यवाणीला जन्म दिला.

वर ज्या मानवी परिस्थितीचा विचार केला तिचाच एक भाग राजकीय परिस्थिती हा आहे. सामाजिक, औद्योगिक, धार्मिक स्थित्यंतराप्रमाणे राजकीय स्थित्यंतर हे एकंदर मानवी स्थित्यंतराचें एक अंग आहे. कालदेशवर्तमानाप्रमाणे मानवी संसारांत यांपैकी कोणत्या तरी एका अंगाला किंवा अनेक अंगांना आकस्मिक महत्त्व येते आणि कांहीं कालपर्यंत त्याचें वर्चस्व समाजाच्या सर्व

‡ रंगस्थलांत, रंगणांत, आवाड्यांत किंवा अंगणांत.

‡ Romantic या इंग्रजी शब्दाचा पर्याय म्हणून अद्भुत यथे म्हटले आहे.

काव्य आणि काव्योदय

व्यवहारांत होत असलेलें दिसतें. सर्वच अंगांचा सारखा उत्कर्ष जेव्हां होतो, तेव्हांचा काळ आणि एकांगी उत्कर्षाचा काळ यांमध्ये भेद आहे; आणि काव्योदयाशीं त्यांचा निरनिराळा संबंध आहे. समाजाचा सर्वांगांनीं सारखा उत्कर्ष झाला म्हणजे एलिझाबेथेच्या अमदानींत जो इंग्रजी वाङ्मयाला सर्वांगसुंदर भर आला तसा यावयाचा. समाजाचा उत्कर्ष किंवा अपकर्ष एकांगी असला तर वाङ्मयाचा उत्कर्ष एकांगीच होतो. त्यांतही राजकीय घडामोडींचा काव्योदयाशीं विशेष संबंध असतो असें दिसतें. धार्मिक गुलामगिरीचे करकोचे फार खोल पडले आणि त्यांपासून त्रास होऊं लागला, किंवा धर्मजागृति एकदम होऊन एकाद्या महान् धर्मप्रवर्तकाचा अवतार झाला आणि त्याच्या आकर्षक § प्रभावचक्रांत जनतेचा बराच भाग सांपडून आध्यात्मिक उन्नतीचा मार्ग जोरानें आक्रमूं लागला, म्हणजे जसा काव्यवाङ्मयाचा विकास होतो; विशिष्ट सामाजिक चालींचा किंवा संस्थांचा वीट येऊन त्या नाहीतशा करण्याची उत्कंठा उत्पन्न झाल्यामुळें समाजांत जी चळवळ होते, जे आटोकाट प्रयत्न होतात, प्रचलित व्यवस्थेवर जे जोराचे आघात होतात, किंवा समाजाच्या अंतःकरणांत कित्येक प्रसंगांनीं जी उलथापालथ होते त्या सर्वांच्या योगानेही काव्याचा जो उत्कर्ष होतो; त्यापेक्षां राजकीय घडामोडींमुळें होणारा उत्कर्ष अधिक ठळक, आणि अधिक व्यापक असतो असें वाटतें. म्हणून राजकीय परिस्थिति व काव्योदय, यांचा विचार स्वतंत्रपणें करित आहे. ईश्वर सगळ्या प्राणिमात्रांचा निर्माता-पिता, त्यांचीं लेकरें तीं सर्व भावंडे, या धार्मिक व सामाजिक भावनेचा एकदम जोर होऊन, पैसे देऊन विकत घेतलेले आणि गुरांप्रमाणें घरांत पाळलेले शिद्दी गुलाम हें आपले भाऊबंद असून त्यांचे आपण असे हाल करितों अशी गुलामांच्या इंग्रज व अमेरिकन मालकांच्या कित्येक थोर सवर्गीयांस मनाची टांचणी लागली तेव्हां अमेरिकन आणि थोडासा इंग्रज कवितेला आलेला उमाळा मोठा होता,

§ Sphere of influence हा अर्थ.

उदात्त होता. तरी तो फ्रान्सांतील राज्यक्रांतीच्या *राक्षसी राजकीय उलाढालीने फ्रान्स व इंग्लंड या देशांत जो उज्वल काव्योदय झाला त्याच्यापुढे कांहींच नाही असे कबूल करावे लागते. मजुरांच्या हाल-अपेष्टा, फिरत्या भिकाऱ्यांची दीन वाणी, लहान मुलांची हेळसांड, इत्यादि सामाजिक आपत्तींच्या जाणिवेने प्रेरित झालेली इंग्रजी वाङ्मयांतील काव्ये हृदयभेदक, आणि करुणरसपूर्ण असली तरी एकंदर वाङ्मयसंपत्तीच्या मानाने ती फारच थोडी भरतील ! गेल्या शतकांतले पोलंदांतील काव्यवाङ्मय, आणि पोलंदाविषयीचें काव्यवाङ्मय, व गेल्या पन्नास वर्षांतील रशियाचें वाङ्मय यांचा उदय, विकास आणि त्या त्या देशांतील राजकीय घडामोडी जवळ जवळ ठेवून त्यांतील संबंध पाहणारांना राजकीय परिस्थितीचा आणि काव्योदयाचा किती बलवान् कारणकार्य-भाव आहे याची कल्पना बरोबर होईल. इंग्रजी बाराशहातीच्या मर्यादा सर्व जगभर पसरून इंग्रजी राज्यावर सूर्य अहोरात्र तळपत राहू लागल्या-पासून इंग्रजी वाङ्मयाला लागलेली दिशा, आलेले स्फुरण, आणि चढलेला मद ही काव्य व राजकीय परिस्थिति यांमधील जवळच्या नात्याची प्रत्यक्ष प्रमाणे आहेत. बायरन् आणि शेले यांच्या प्रतिभा, फ्रान्सांत झालेली राज्यक्रांति झाली नसती, व तिजमुळे इंग्लंडांत उठलेली प्रतिक्रियेची वावटळ उठली नसती, तर इतक्या प्रज्वलित झाल्याच नसत्या. दास्य आणि पारतंत्र्य जेथे जेथे असेल तेथच्या तेथच्या लोकांकडे बायरनाचें अंतःकरण धांव घेत असे, आणि त्यांच्या त्यांच्या वतीने धरणी-कंपाच्या धक्क्याप्रमाणे युरोपाच्या सर्व शरीरास अन्तर्बाह्य धक्के देणारे जोराचे फूत्कार बायरनाच्या कवितेने काढिले ते भोंवतालच्या राजकीय प्रतिक्रियेने त्याचा राग आणि प्रकृति पेटवून सोडिली म्हणूनच. ' शिलां-ड्चा कैदी ' नांवाचें बायरनाचें काव्य वाचावे किंवा वॉटर्ल्डच्या मैदानावर त्याने काढिलेले उद्गार वाचावे म्हणजे समाजांतील " शिष्टांचे ऊर्फ बड्या उमरावांचे " इतर वर्गांसंबंधाने होणारे बेपर्वाईचे वर्तन आणि

* प्रचंड Tremendous हा अर्थ.

काव्य आणि काव्योदय

जिकिलेल्या प्रजांवर जुलुमी राजांनी केलेले जुलूम, राजांच्या आणि सत्ता-वंताच्या चैनीकरितां होणाऱ्या लढाया आणि रक्तपात इत्यादींचा त्याला येणारा तिट्कारा, आणि त्यांमुळे त्याच्या जिवाचा होणारा संताप ज्वल-ज्जहाल शब्दांनी व्यक्त झालेला पहावयास सांपडेल. शेक्सपीयर वगळला तर युरोपांतील इतर राष्ट्रांस बायरनाइतका दुसरा कोणताही इंग्रज कवी आवडला नाही. याचें कारण युरोपांतील सर्व राष्ट्रांच्या राजकीय भावना आणि महत्त्वाकांक्षा, आशा-निराशा वगैरेचें यथायोग्य चित्र त्याच्या प्रति-भेनेच रेखाटलेलें आहे. उंच पहाडावरून धाड्दिशी उडी टाकणाऱ्या जलौघाप्रमाणें त्याच्या कवितेचा जोर अनावर होता. गेटीसारखा रसज्ञही बायरनाच्या कवितेपुढें मान वांकवितो आणि “ तुझ्यासम कवी कधीं जन्मला नाही ” म्हणतो. युरोपांत या वेळीं शिरलेलें राजकीय वारें आपलें सर्व अवसान एकवटून बायरनाच्या स्फूर्तिसंचारक वाणीच्या द्वारें सोसावत होतें. राजकीय परिस्थिति जर या वेळीं होती तशी नसती तर बायरनाची कविता वाढलीच नसती, तिचा अंकुर करपला असता अशी भीति पुष्कळ रसज्ञांनीं प्रदर्शित केली आहे. नेपोलियनासारखा जहांबाज योद्धा सर्व युरोपावर हुतुतू घालीत, आणि हें राज्य उभें कर, तें खालसा कर, याला धुळीस मिळव, त्याला हार्ती धर, आणि एकंदर युरोपाला दांतीं तृण धरून आपल्या चरणीं लोटांगण घालायला लाव असें करीत राहिला नसता, बडे लोक आणि हलके लोक यांमधींल तंटा त्या वेळीं माजला तसा माजला नसता, लोकसत्तेच्या नांवावर फ्रान्सांत झाल्या तशा कत्तली आणि उगवले ते “ भैरव दिवस ” उगवले नसते, १७८९, सालापासून १७९६ पर्यंत फ्रान्सांत चाललेला गोंधळ चालला नसता, आणि त्यामुळे प्रजापक्षाच्या विरुद्ध सगळें युरप व इंग्लंड ही एक झालीं नसतीं, तर बायरनाच्या अनावर प्रतिभेला जो उद्दाम जोर आला तो आला नसता आणि इंग्रजी वाङ्मय व म्हणूनच चारें मानवी जग काव्यवाङ्मयांतील एका अत्यंत तेजस्वी आणि वैभवशाली भागास मुकलें असतें, *क्रान्तिजन्य कवितेचा उदय झाला नसता. राजकीय परिस्थिति

* Revolutionary

आणि काव्योदय यांचा संबंध स्थापित करायला बासारखें दुसरें समर्पक प्रमाण काय पाहिजे ? राजकीय परिस्थितींत कोणतीही विशेष ठळक, मनावर कायमचे संस्कार करणारी घडामोड होवो, तिच्या योगें प्रतिभाशाली कवींना काव्यवाणी फुटते असा साधारण नियम दिसतो. त्या वाणीनें प्रकट होणारे मनोविकार जोमदार आणि तेजस्वी असणें हें भौतिक परिस्थिति, वंशपरंपरा, राजकीय स्थितीची कमीजास्त तंत्रिता, व वैयक्तिक प्रकृतिविशेष यांवर अवलंबून असतें. फ्रान्सांतील क्रांतीच्या वेळच्या राजकीय स्थितीनें निरनिराळ्या जातीची कविता निर्माण झाली. खुद्द इंग्लंडांतही वर्डस्वर्थ, कोल्रिज्ज आणि सौदी यांची कविता आणि बायरन्, शेली, कॅम्ब्रेल यांची कविता, आणि ऐरिश कवींची कविता यांत किती तरी अंतर आहे ! एकाच राजकीय परिस्थितीचें आणि भौतिक परिस्थितीचें कार्य या सर्वांवर झालें तरी त्यांच्या वैयक्तिक प्रकृतिभेदामुळें तें कार्य भिन्नस्वरूपाचें झालें. कोणत्याही स्वरूपानें होईना, राजकीय खळबळींनीं काव्याच्या विकासास मदत होते हें निर्विवाद आहे.

मानवी परिस्थिति, राजकीय परिस्थिति आणि काव्योदय यांचा येथपर्यंत सांगितलेला संबंध महाराष्ट्रांत कितपत दृष्टीस पडतो हें आतां पहावयाचें. दुर्दैवानें महाराष्ट्राचा आजपर्यंतचा संगतवार इतिहास उपलब्ध नाहीं. विशेषतः शौरसेनीला आणि वैदर्भीला प्रसवणारी महाराष्ट्री किंवा मराठी ज्या वेळीं कित्येकांचे मते साऱ्या हिंदुस्थानांत नांदत होती त्या काळापासून आजपर्यंत होऊन गेलेल्या दोन हजार वर्षांचा सामाजिक, धार्मिक व वाचिक वृत्तांत अजून कोणास जुळवितां आला नाहीं. डॉ० भांडारकरांचा दख्खनचा इतिहास, रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मासिक पुस्तकांत प्रसिद्ध झालेले लेख, आणि आलीकडे कित्येक मासिकांत आलेले राजवाड्यांचें लेख यांखेरीज त्या काळाची फारशी माहिती मिळत नाहीं. पैकीं डॉ० भांडारकरांचा दख्खनचा इतिहास बराच सुसंगत लिहिलेला आहे.

१ प्रत्येकाच्या.

† वाचेसंबंधीं अर्थात् वाङ्मयाचा, Literary.

काव्य आणि काव्योदय

पण तो फारच त्रोटक आणि निरुपायानें अपुरा आहे. अतिप्राचीन मराठे व मराठी यांच्यापासून मध्यकालीन मराठे व मराठी यांची उपपत्ति क्रमशः लावण्यास त्याची फारच थोडी मदत होते. राजेलोक, त्यांची नाणी, शिलालेख आणि ताम्रपट यांवरून संकलित केलेल्या हकीकतींत एका संबंध राष्ट्राच्या जीवितक्रमाचा आणि वाढीचा वृत्तांत कितीसा मिळणार ? महाराष्ट्राचा या सगळ्या काळाचा इतिहास उपलब्ध होण्यास त्या काळांतील वाङ्मयग्रंथच सांपडले पाहिजेत. तसा इतिहास उपलब्ध नाही तोंवर आजवर प्रसिद्ध झालेल्या माहितीवरच भिस्त ठेवणें आणि त्या काळाचें चित्र केवळ अनुमानानेंच रेखाटणें भाग आहे.

इसवी सनाच्या आरंभापासून तेराव्या शतकापर्यंतच्या काळांतील आर्य-वाङ्मय—महाराष्ट्रापुरतें—पाहिल्यास त्या सर्वांचा कल निवृत्तिपर आहे असें दिसून येतें. त्यावेळचे जे संस्कृत ग्रंथ आज वाचावयास मिळतात त्या सर्वांच्या मुळाशी निवृत्तीनें छायांकित केलेल्या मनोभावना आहेत. संसार जगांतील मानवी व्यवहार, आणि सर्व ऐहिक विषय हे दुःखमूलक आहेत; जग मिथ्या आहे; खरें सुख, ऐहिक विषयांपासून निवृत्त झाल्यानेच मिळणार आहे; शाश्वताची प्राप्ति ' जीव देऊनियां बळी ' च होणारी आहे; हें त्या वेळच्या मनोवृत्तीचें सार. आयुष्याच्या नित्यक्रमाची चंचलता त्यावेळच्या सारत्वतांत पदोपदीं वर्णिलेली आढळते. ' घटकेचाही भरंवसा नाही, आतांची भरभराट न जाणों पुढच्या पाउलींच नाहीशी होइल ! हे वाडे, हीं राजमंदिरें, हे अलंकार, हीं उंची वस्त्रें—सर्व माती आहे ! ही बायको, हीं पोरें, हे मित्र, हे सगेसोयरे, सारे शालूसोवती ! बरोबर कोण येणार आहे ! प्रसंगाला कोण उपयोगी पडणार ! वेळ आली म्हणजे बाबा तुझा तूं ! दे यांचा नाद सोडून ! सोड हा मार्ग ! नको या याता-यातींत पडूं ! सावध हो । आणि या भवसागराच्या भोंवण्यांतून बाहेर पड; परमार्थाच्या मार्गाला लाग ! ' असाच ध्वनि त्या वाङ्मयांतून कार्णी येतो. नाटके, कादंबऱ्या सुद्धां संसारांतील सुखदुःखाचीं चित्रें काढितात, तीं खिन्न छायेनें काढितात. श्रीमद्भगवद्गीतेसारखा ग्रंथ—पण त्याचाही सारा

कटाक्ष हाच ! 'संसाराचे ठिकाणी आसक्ति नको. फळ मिळेलच अशी खात्री नाही ! 'फळाची इच्छाच धरू नये ! मिळाले तरी वाहवा ! नाही मिळाले तरी त्याचे दुःख नाही; -- अशा बुद्धीनेच सारे कर्म करावे. कर्म कपाळीचे काही चुकत नाही ! जन्मल्या प्राण्याचे मार्ग कर्माचा ससेमिरा लागलेलाच आहे. तो पतकरलाच पाहिजे. भागा आलेले कर्म करीत रहावे ! फळावर दृष्टीच ठेवू नये म्हणजे झाले ! ' या गीतासाराचा उगम कोठे आहे वरें ? फार तर काय आमच्या वेदांताचेही मूळ कोठे सांपडेल ? ' हा सगळा मायामोह पसारा मिथ्या ' असे कंठरवाने प्रतिपादणारा वेदांत सुचण्यापूर्वी संसारयात्रा अत्यंत बिकट झाली असावी; नव्हे ? माणसाची निर्गतिक स्थिति झाल्याशिवाय त्याच्या मनांत निवृत्तीचे विचार बहुधा येत नाहीत ! संसार असार वाटू लागायला, संसार †संसार करणे अत्यंत दुष्कर झाले पाहिजे. प्रथम रसाळ दिसत असून तोंडाला पाणी सुटायलास लावणारी द्राक्षे आवट म्हणून सोडून घ्यायला कोल्हा राजी होतो तो ती दुष्प्राप्य आहेत अशी खात्री झाल्याशिवाय होत नाही. संसार निःसार वाटू लागायला त्यावेळची मानवी व राजकीय परिस्थितीच तशी खडतर असली पाहिजे ! जो त्रोटक इतिहास आपल्याला कळलेला आहे तो तरी असेच सांगत नाही काय ? आज एक राजा, उद्यां दुसरा. आज याने स्वारी करावी, उद्यां त्याने लुबाडावे, अशीच एकंदर देशाची स्थिति त्या वेळी होती. पावसाळा सुरू झाला म्हणजे शेत पेरावी आणि शेतांत रावावे मात्रः आलेले पीक आपल्याच हातीं लागेल कशावरून ? येईल एखादी भुरट्या स्वारांची टोळी, टाकील सगळ्या शेताचा धुव्वा उडवून ! असेच शेतकऱ्याचे मनाला वाटत असायचे. 'ठेविले अनंत तैसेंचे रहावे' हा मंत्र जपावा आणि मनाचे समाधान करावे. येईल त्या प्रसंगाला निमूटपणे पाठ द्यावी आणि दिवस कंठावे. ' मी अन्कें एक करीन आणि घडवून

† सम्-सार ज्यांत चांगले सार आहे; ज्यांत खरा अर्थ-खरें सुख भरले आहे असा. किंवा सुखाने सारितां येणारा; सहज सुखाने चालणारा; सुखाचा.

काव्य आणि काव्योदय

आणीन ' अशी धमक अंगांत उरली नव्हती, एकंदर राष्ट्र दिन झालेलें होतें असें दिसतें. तसें नष्टें तर निवृत्तीची भावना आमच्या अंतःकरणांत इतकें खोल मूळ धरून बसली नसती. स्वप्रयत्नावरचा आमचा भाव पार उडाला म्हणूनच आम्हीं वरील नैराश्योत्पन्न सिद्धांत पोटाशीं धरून बसलों. आधीं उष्ण देशांत राहणारे लोक आम्ही. आमच्यांत चैतन्याची भरती-ओहोटी फार जलद व्हावयाची. आमचा पारा चढायाचाही लवकर आणि उतरायाचाही लवकर. ठिणगी पडायचा अवकाश कीं घेतला पेट, पण लागलीच जळून खाक, अशी आमची प्रकृति हवामानामुळें बनलेली त्यामुळें आमच्या अंगांत रंग आधींच कमी. त्यांतही आमचा आयुष्यक्रम घटकेंत दहा रंग होऊन विकट झाला म्हणजे आम्हीं हताश आणि निरुपाय होऊन निर्वाणीचे विचार करूं लागावें यांत नवल काय ? घटकेचा भरंवसा नाही अशी संसाराची स्थिति जर आमच्या नेहमींच्या अनुभवास आली तर आमची चित्तवृत्ति संसारपराङ्मुख होणें ओघानेंच आलें. दिनचर्येच्या कष्टावहतेमुळें आमची मनें दुर्बळ झालीं. आधि-भौतिक बाजूनें आम्हीं पंगू झालों, आणि आमच्या सर्व शक्ती अंत-मुख झाल्या. बाहेरील अनर्थ पाहून डोळ्यांतून पाणी गाळावें त्यापेक्षां डोळे मिटून बसावें; दुःखाच्या-उद्वेगाच्या आरोळ्यांनीं जिवाला त्रास करून घ्यावा त्यापेक्षां मौन स्वीकारावें किंवा हरिनामाचा जप करीत रहावें; घर करून राहून तरी भुरग्या लुटारूंकडून नागवून घ्यावें त्यापरीस तीर्थ-यात्रा करीत भटकावें; अन्न मिळवण्याचे जिवापाड श्रम करण्यापेक्षां उपास करावे; देहाची नैसर्गिक भूक निवविण्याचा त्रास पत्करण्यापेक्षां देहदंड पत्करून देहधर्म मारून टाकावे; सारांश शरीराचे तसेच मनाचे सर्व व्यापार अन्तर्निवृत्त करणें हाच उत्तम मार्ग, अशी भावना सर्वत्र झाली. रणांत होणाऱ्या संहारास भिऊन रणाची वाट सोडण्याचा माग निर्भय असेल, पण शौर्याचा आणि मर्दपणाचा खाचित नव्हे. तो मर्दपणाचा असो वा नसो, निर्भय खास होता, व म्हणून तो बरचि शतकें आह्लांस मानवलेला दिसतो. या दृष्टीनें आमच्यां राष्ट्राच्या एकंदर चारित्र्याचा

विचार केला म्हणजे महाराष्ट्रातील काव्यवाङ्मय निवृत्तिमय कां झाले याचा उत्तम उलगडा होतो. अकराव्या-बाराव्या शतकांपर्यंत मराठी काव्यवाङ्मय जन्मास आले होते की नाही कोण जाणे. त्या वेळीं वन्याच काव्यांचा उदय झाला असला पाहिजे असें माझे अनुमान आहे. पण ते नुसतें अनुमान काय उपयोगाचें ? त्या काळचे ग्रंथ सांपडले पाहिजेत. ते आजून सांपडलेले नाहीत. ज्ञानदेवीसारखा, वेदांत-सांख्य-भक्तिपंथांचे रसाळ, प्रौढ, आणि गंभीर भाषेनें विवेचन करणारा ग्रंथ जर शके १२१२ त होतो, -निदान आजची दंतकथा तसें म्हणते, तर त्यापूर्वीं वन्याच उंची प्रतीचे वाङ्मयग्रंथ मराठीत झालेले असले पाहिजेत. ज्ञानदेवीच्या भाषेइतकी प्रगल्भ, सर्वार्थव्यंजक आणि सर्वसंचारी भाषा जर तेराव्या शतकांत लिहितां आली, तर त्यापूर्वीं मराठीची वाढ चांगलीच झालेली असली पाहिजे. ज्ञानदेवीसारखा ग्रंथ भाषेच्या आणि वाङ्मयाच्या अगदीं बाल्यांत होणे शक्य नाही. भाषेच्या बाल्यांतील किंवा शैशवांतील ग्रंथांत मूर्ताश्रित शब्द आणि चित्रे असावयाचीं, अमूर्त कल्पना, अमूर्त विचार आणि अमूर्त सिद्धांत यांचें प्रणयन योग्य रीतीनें करतां येण्यास भाषा चांगलीच प्रौढ आणि परिपक्व झालेली असली पाहिजे. उलट बाजूनें ज्ञानदेवीचा प्रतिपाद्य विषय स्वतंत्र नव्हता; तो संस्कृतांतून घेतलेला होता; त्या विषयाची भाषा संस्कृतांत तयार झालेली होती, ती तशीच मराठीत आलेली; तेव्हां सामान्य मराठी भाषा व वाङ्मय त्या वेळीं शैशवांत असूनही ज्ञानदेवीसारखा ग्रंथ निर्माण होणे अगदीं अशक्यच नव्हतें, हेही लक्षांत ठेविलें पाहिजे. तथापि अपरिचित आणि इंद्रियातीत विषय, विचार आणि भाव व्यक्त करणे अंपुरत्या भाषेला किती कठिण पडतें याची साक्ष आजचीं वर्तमानपत्रे, मासिके, व्याख्याने, आणि पुस्तके उत्तम देत आहेत. ' या इंग्रजी मजकुराचा गोपवारा

१ रूप-रस. गंध-शब्द-स्पर्श-या गुणांनी युक्त पदार्थांचे निदर्शक किंवा त्यांच्यामुळे सार्थ होणारे. २ इंद्रियांच्याद्वारे न समजणाऱ्या. ३ प्रतिपादन, खल, कथन. ४ इंद्रियांच्या पलीकडचे. ५ तोटक्या.

काव्य आणि काव्योदय

खाली मराठी शब्दांत दिलेला वाचकांनी पहावा 'यांतील ' मराठी शब्दांत ' हा प्रयोग इंग्रजी आहे असे आमच्यापैकी आतां कितीकांस ओळखतां येईल ? पण ही शब्दप्रयोगाची व वाक्यरचनेची गोष्ट बाजूस टेवली तरी इंद्रियांतील विषय व कल्पना व्यक्त करणें किती कठीण जातें तें 'स्पेन्सर' साहेबांच्या ग्रंथांचीं भाषांतरें वाचिल्यानें तेव्हांच कळून येईल. तत्त्वज्ञान, नीतिमीमांसा, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र इत्यादि विषयांवर झालेले मराठीग्रंथ वाचितांना सामान्य वाचक पदोपदीं अडखळल्या-शिवाय रहात नाहीं. शिकलेल्यांसदेखील अर्थबोध होण्यास मूळइंग्रजी शब्दांची मदत लागते. इंग्रजी ग्रंथांतील कितीतरी शब्द भाषांतरकाराला नडतात. कारण त्या शब्दांनीं व्यक्त होणारे अर्थ, विचार किंवा कल्पना इंद्रियांना समजणाऱ्या नसतात. किंवा आमच्याइकडील वेदांताच्या तत्त्वज्ञानाच्या वाङ्मयाला अपरिचित असतात. 'विकासवादी नीतिशास्त्रज्ञ' 'स्वसुखाचा होम' 'अल्पतर स्वसुख सोडून' 'नीतिशास्त्राच्या मूलभूत प्रतिज्ञा' 'गतिविषयक साक्षेप वस्तुस्थिति' 'सर्वसंबंधविहिन वस्तुस्थिति किंवा सत्' वगैरे शब्द समुच्चय पाहिले म्हणजे भाषेचा अपुरतेपणा किंवा भाषाज्ञानाचा अपुरतेपणा अजडाविषयांसंबंधीं विचार व्यक्त करितांना किती व कसा नडतो तें सहज समजतें. गेल्या वीस-पंचवीस वर्षांत प्रसिद्ध झालेला कोणताही तार्किक किंवा शास्त्रीय ग्रंथ घ्या. त्यांत ग्रंथकाराला विषय प्रतिपादन करितांना फार प्रयास पडत आहेत. शब्द धुंडून हूडकून काढावे लागत आहेत, किंवा स्वतांच्या टांकसाळींतून नवीन बनवावे लागत आहेत. शब्द अपरिचित असल्यामुळें वाक्यांची रचनाही कशीचशी ओवडधोवड करावी लागत आहे. विचार यथार्थ आणि कांटेतोलरीतीने निदर्शित व्हावा यासाठीं नाना वळणें, नाना प्रंदक्षिणा नाना गिरक्या व्याव्या लागत आहेत; असे अनुभवास येईल. तेव्हां भाषेचा मगदूर वाढल्याशिवाय भाषेच्या हातून नवे नवे भाव आणि अर्थ व्यक्त करण्याचें काम होत नाहीं. ही अडचण

निर्गुणार्थाच्यासंबंधानें विशेष येते. परंतु निर्गुणार्थाच्या अद्वैतसिद्धांताचेंच विशद प्रतिपादन ज्ञानदेवींत आहे. संस्कृतांतून घेतलेल्या शब्दांनीं कां होईना, पण अद्वैतसिद्धांताचें व्याख्यान मराठी भाषेला तेव्हां करितां आलें. अशी योग्यता भाषेच्या अंगीं येण्यास भाषा बरीच वाढलेली असली पाहिजे. किंवा ती वाढविण्याचा आधीं प्रयत्न झालेला असला पाहिजे. भाषा वाढलेली असून वाङ्मय जन्मलेलेंही नाहीं असें होणें कितसिं शक्य आहे ! ज्ञानदेवीच्या आधीं बरेंच मराठीवाङ्मय जीवमान असलें पाहिजे असें माझें अनुमान आहे. तें असेल आणि जर कधीं काळीं उरलब्ध होईल तर तें कोणत्या तऱ्हेचें आहे, त्याचा रोख निवृत्तिपर आहे कीं प्रवृत्तिपर आहे, त्यांत दिसणारी प्रतिभा स्वतंत्र, स्वयंप्रकाशी आहे कीं परंप्रययनेय आहे, वगैरे बाजूनीं तें तपासून पाहणें मोठें गमतीचें आणि बोधप्रद होईल. परंतु तें जोंपर्यंत अज्ञात आहे तोंवर नंतरच्या-वरून त्याचेंही स्वरूप अनुमानायाचें. संस्कृताचा पगडा या काळीं फार होता — असला पाहिजे. त्या वेळचे लोक प्राकृत किंवा मराठी ग्रंथरचना करणें हें कमी दर्जाचें—हलकें—मानीत असावे. मराठीद्वारां भगवद्गीतेचें व्याख्यान करण्याचा उपक्रम करतांना ज्ञानोबाला जर एवढा प्रस्ताव करावा लागतो तर निदान शिष्टांमध्ये, सभ्यांमध्ये तरी मराठीचा मान हलका असला पाहिजे खास. आज ज्याप्रमाणें इंग्रजी बोलणाराला—लिहिणाराला मान जास्त, मनुष्याची विद्वत्ता, सभ्यता, अधिकार, कर्तृत्व सारें त्याच्या इंग्रजी भाषापरिचयावरून मोजण्यामापण्याची प्रवृत्ति आहे, तशीच त्या वेळीं संस्कृताच्या ज्ञानावरून माणसाची योग्यता ठरत असली पाहिजे. त्यामुळें मराठी ग्रंथकारांना संस्कृत ग्रंथांचें अनुकरण करण्याचा मोह पडणें साहाजिक होतें. ज्ञानदेवीच्या आधींचें वाङ्मय बहुधा संस्कृताच्या तंत्रानें तयार झालेलेंच असेल असें अनुमान करण्यास हरकत नाहीं. तेराव्या शतकाच्या नंतरचें काव्यवाङ्मय जसें संस्कृताच्या छायेनें व्याप्त आहे

१ रूपरसादि शून्य ज्याला नाहींत अशा पदार्थाच्या किंवा विषयाच्या.

२ दुसऱ्याच्या अनुभवानें चालणारी.

काव्य आणि काव्योदय

तसेच त्याचे आधीचही असावे; कारण संस्कृताचे आणि संस्कृत पंडितांचे वर्चस्व जसे पुढे तसेच आधी-किंबहुना आधी तर विशेषच होते शानदेवापासून आतांपर्यंत मराठी काव्यवाङ्मयाला लागलेली दिशा जर संस्कृताच्या वर्चस्वामुळे लागलेली असली तर त्याच्या आधीही तसेच झाले असले पाहिजे, महाराष्ट्रातील संत कवींच्या अंगी निवृत्ति खिळली ती मागून चालत आलेल्या परंपरेने आणि तत्कालीन लोकस्थितीने असे मला वाटते. कोणाचाच पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीसा झालेला असल्यामुळे ऐहिक अर्थ सोडून पारलौकिक अर्थाच्या मार्गे सर्व संतांचा मेळा लागला असावा. नाहीतर याच वेळीं ख्रिस्ती धर्माच्या अनुयायांमध्ये उठलेल्या चळवळीने जर निवृत्तीचा उघड उघड निषेध केला आणि संसारांत राहून आपला चरितार्थ, स्वऱ्या मार्गाने, न्यायाने, आणि स्वार्थ-परार्थ-परतेच्या उत्कृष्ट संगमाने चालविण्यानेच जन्माचे सार्थक होते असे शिकवावे तर आमच्याइकडेच निवृत्तीचा जय कां व्हावा, आणि ज्याने उठावे त्याने ' जाऊं नको रे विषयाटविची वाट कठिण मोठी ' अशी जन्मल्या प्राण्याला दहशत कां घालावी ? जोग्यांचा, जोगिणींचा, आणि धर्ममठांचा तिकडे सर्वत्र पगडा बसलेला असतां त्यांचे वैयर्थ्य स्पष्ट करणारी जागृति तिकडे होते आणि ऐहिक कर्तव्य करणे हीही परमेश्वराची सेवाच आहे असे तिकडील संतांच्या धड हृदयास वाटते ! आणि आमच्याइकडे मूळतः त्याच धर्मतत्त्वाचा उपदेश ' धन, दारा, सुतां ' च्या त्यागावांचून सफल होत नाही याचे कारण काय ? तेरावे, चवदावे, पंधरावे व सोळावे शतक म्हणजे महाराष्ट्रांत अत्यंत धांदलीचे. या अवधींत मराठ्यांची कित्तीक क्षत्रिय घराणीं उदयास आलीं आणि धुळीस मिळाळीं ! मुसलमानांच्या स्वाऱ्या कित्तीक झाल्या ! मुसलमानांची स्वतंत्र राज्येही स्थापन झालीं व विलयास गेलीं. हिंदुधर्म आणि मुसलमानांचा धर्म शेजारी शेजारी नांदूं लागल्यामुळे त्यांचे आघात प्रत्याघात त्यांच्या अनुयायांच्या वर्तनांत आणि त्या त्या धर्मांच्या तत्त्वसिद्धान्तांत व संप्रदायांत बरेच बदल घडवूं लागले. देवळे आणि मशिदी, समाधि आणि पीर हीं जवळ जवळ दिसूं लागलीं आणि हिंदुमुसलमान योद्ध्यांच्या

तशाच हिंदुमुसलमान संतांच्या टकरा वारंवार होऊं लागल्या—होत राहिल्या; या टकरांत मुसलमानांची एकंदरीत चढाई झाली. आणि सुमारे चारशें वर्षे मराठे व मराठी यांना सासुरवासांत घालवावीं लागलीं याचें प्रत्यंतर मराठी वाङ्मयांत सांपडतें. या राजकीय स्थितीमुळे, आणि एकंदर लोकस्थितीमुळे सामान्य जनता संसाराला त्रासून जिकिरीस आली असली पाहिजे. कवि म्हणजे जनतेचे वाचस्पति ! लोकांना होणारा त्रास आणि आलेलें दैन्य, कवींच्या मुखावाटे बाहेर पडावयाचें ! तें तसें पडलेलें नाहीं काय ? सगळे कवि भगवंताचा धांवा करीत नाहींत काय ? ' या इहलोकींच्या यातना पुरेत, देवा सोडीव आतां ! ' हा एकच आर्तस्वर सर्व कवींच्या काव्यांत ऐकूं येत नाहीं काय ? कवितेचे कंठे मणी म्हणजे असामान्य जन असतात. त्यांचीं ज्ञानेंद्रियें तीव्रतर असतात सुखदुःखांचें परिज्ञान त्यांना इतराहून अधिक तीव्र होतें. लाभानें हीणारा आनंद त्यांचा इतरांच्या मानानें मोठा आणि हानीनें होणारा शोकही त्यांचा अधिक असतो. त्यांच्या हृदयाची कोमलता—संवेदनक्षमताच असाधारण असते. म्हणूनच ज्या गोष्टी नित्यपरिचयानें सामान्यजनांच्या लक्षांतही येत नाहींत त्यांनींच कवींचें चित्त वेधतें—त्यांना हर्षशोकांचे उमाळे येतात आणि ते हंसू किंवा रडूं लागतात. ' रोज मरे त्याला कोण रडे ' या न्यायानें ज्या खडतर परिस्थितीला लोक निर्ढावून गेले आणि जी पत्करून आयुष्याचे दिवस कंठीत राहिले, त्या परिस्थितीनें कवींच्या हृदयास घरें पाडिशीं. त्यांना संसार, ऐहिक जिणें म्हणजे यमयातना वाटल्या. चोहोंकडून कांटे आणि सुया टोंचाव्या त्याप्रमाणें त्यांच्या अंतः-करणास भोंवतालच्या आपत्तीनें वेदना होऊं लागल्या आणि आमच्या समाजाच्या रचनेविशेषामुळे व परंपरेनें आणि शहाण्या माणसांच्या

१ लोकांच्या वाणीचे मालक; लोकांचीं तोंडे. २ लाडके, प्यारे;

३ Sensibility. हलण्या—थरारण्याचा गुण.

४ आमच्या समाजाची रचना युरपी समाजाच्या रचनेहून निराळी आहे. ज्या जातींत, जो धंदा करणाऱ्या आईबापांचे पोटीं जन्म त्या

काव्य आणि काव्योदय

शिकवणीने तयार झालेल्या मनाच्या स्वभावामुळे आमचे कवि अर्थातच निवृत्तीचे भक्त बनले ! फकीर, साई आणि संत बनल्याने त्रिविध तापांपासून मुक्ति होते असे स्वाभाविकपणे त्यांना वाटले आणि ते सगळे भगवंताचे पाय धरून बसले. ' राजाने मारिले आणि पावसाने झोडपले तर फिर्याद कोठे न्यावयाची ' या व्यवहारतत्त्वाने त्यांच्या मनावर पक्का पगडा बसविलेला ! मार्ग सांगितल्याप्रमाणे आमच्या राष्ट्राची मनःप्रकृतिच पराधीन झालेली असल्यामुळे आमचे कविही ईश्वरावर हवाला ठेवून त्याची करुणा भाकू लागले. एकदां संसारनिवृत्त मन झाले आणि भगवंतच एक सखा अशी मनाची वृत्ति झाली म्हणजे मग भक्तिरसाचे अननुभूतपूर्व भरते आमच्या कवींना आले, आणि त्यांची हृदये कृष्णमय किंवा राममय झाली यांत नवल नाही ! ' मन रामीं रंगले अवघे मनचि राम झाले ' इतकी तन्मयता आमच्या कवींची झाली. आध्यात्मिक प्रतिभेचा विकास इतका दुसरा कोठेही पहावयास मिळत नाही—

जंतोत राहून तोच " धंदा माणसाने केला पाहिजे अशी आमच्या समाजाची रचना आहे. त्यामुळे, अदृष्ट, प्राक्तन किंवा प्रारब्ध आणि संचित कर्म जसे असेल त्याप्रमाणे सुखदुःख भोगावीं लागतात; तीं मनुष्याने लौकिकरीत्या कांही केले तरी टळायचीं नाहीत; ऐहिकाचा संबंध जड देहाशी; तो तोडणे आणि पारत्रिक कल्याण साधणे हेंच मनुष्याचें इतिकर्तव्य; अशा तत्वाचा पगडा आमच्या समाजावर फार मोठा आहे. आमच्या वाडवडिलांपासून चालत आलेली आचार प्रणाली-आचाराची ओळ त्याच धोरणाची आहे. आणि आमच्यांतील पूर्वी होऊन गेलेल्या शहाण्या माणसांचा उपदेशही तसाच आहे. या सगळ्याचा परिणाम आमच्या स्वभावावर झाला आहे. आमचा स्वभावच यत्नपराङ्मुख बनला आहे. फारसे अंग मोडून श्रम करायचे नाहीत. त्यापेक्षां होईल ते होईल म्हणत स्वस्थ बसायचे, फार तर देवावर संकट घालायचे किंवा नवस करायचे अशी आमची वृत्ति झालेली आहे.

१ पूर्वी कधी अनुभविले नव्हते असे.

निदान मला मिळालेला नाही हें मला कबूल आहे. आणि भक्त व भगवंत यांतील प्रेम आणि अनन्यभाव ज्यांत इतकी प्रतिबिंबित झाली आहेत, अंतःकरणाचे सर्व इतर भाव भक्तिरसाने धुवून जाऊन ते एकैक रस झाल्यावर मात्र येणारे अनुभव, उठणारे तरंग, आणि होणारे आनंद ज्यांत इतक्या प्रसन्न शुद्ध रंगांनी भिन्नले आहेत, आणि बाह्य विश्वाची विविध सगुणता विरघळून भक्तांभगवंतांचा आणि जिवाशियांचा अपूर्व संयोग झाल्यावरच जन्म पावणाऱ्या सच्चिदानंदमय काव्यांच्या प्रवाहांने जे इतके यथथवले आहे असे काव्यवाङ्मय दुसरे कोठे असेल की नाही कोण जाणे ! नीतिन्यायांच्या कठोर तत्वांच्या पालनाकरितां मृत्यूसही न भिणारे निश्चय, दीनांचा हल, दुर्बलांवर जुलूम झालेला पाहून सगळ्या जगाच्या मर्यादा ताड ताड तोडून उहाम होणारा संतांप, ऐहिक तापांनीं जर्जर झालेल्या अनाथांचे हाल ऐकून विरघळणारी अनुकंपा, आपल्या क्षुद्रतेचा आणि आपलपोटेपणांचा वीट येऊन दुसऱ्याकरितां चंदनाप्रमाणें झिजणारी विश्वात्मकवृत्ति, या व इतर अनेक अलौकिक उदात्त मानवमनोधर्मांचीं चित्रे अत्यंत यथतथ्य आणि हृदयंगम देणारीं काव्ये इतरत्र आहेत. मूकसृष्टीची अश्रुत वाणी, अचेतनांतील चैतन्याचे शब्द बोलणारीं काव्ये हीं दुसरीकडे आहेत. कुत्री, मांजरे, फुले-गांखरे-आणि माणसे या साऱ्यांस एकाच अन्तरप्रीतिहेतूनें

१ एकाच एक रसानें भिजलेलें. २ नीतीचे आणि न्यायाचे सक्त नियम पाळीत असतां मृत्यु आला तरी हरकत नाही पण नीतीच्या नियमाविरुद्ध वागावयाचें नाही असा वाणा.

३ ज्याला आपण निर्जीव समजतो असे पदार्थ व जड जग. त्यांना मन नाही, अर्थात् बोलायाचें कांहीं नाही, आणि बोलतां येत नाही. तरी तथा पदार्थांच्या योगानें व त्या जड जगापासूनही कवीला कित्येक खऱ्या खऱ्या गोष्टी कळतात उपदेश घेतां येतात, बांध होतात ते ऐकू येत नाहीत, ते हृदयाला समजतात; ते बोध देण्याची शक्ती. ४ बाहेर न दिसण्या पण आंतल्याआंत ज्याचा परिणाम घडतो अशा कारणानें.

काव्य आणि काव्योदय

बांधणारी, सगळ्या विश्वाची अंतर्लीन रहस्ये अंतर्दृष्टीने बघून वाचकांस दाखविणारी काव्ये इंग्रजी वाङ्मयाला भूषवीत आहेत. परंतु भक्तिरसाने निरतिशय मधुर झालेली काव्ये मराठीतच आहेत. मराठी वाङ्मयाच्या या विशेषाचा प्रत्येक मराठ्यास अभिमान वाटला पाहिजे. आमची काव्यसंपत्ति अनेक नाण्यांनी आणि अनेक मणिरत्नांनी भरलेली नाही. नसो. परंतु ज्या एका सुवर्णाचे भांडार आमच्या येथे आहे ते अस्सल-दुसऱ्या कोठेही फारसे न मिळणारे आहे. कोणत्या हव्या त्या पारख्याने ते कसास लावावे ! ते शंभरनेवरी भरावयाचे. दुःखाची गोष्ट इतकीच आहे की, जे काही खरोखर किमतीचे आपल्यापाशी आहे ते सारे एकाच जातीचे आहे. सर्व निवृत्तिपर आहे. ' संसार खोटा आहे ' असे शिकविणारे आहे. ' Tell me not in mournful numbers Life is but an empty dream ' ' स्वप्नापरि संसार शुष्क हा रडगाणे हें गाऊ नका ' या मासल्याचे काव्य आमचेडकडे झाले नाही आणि होणे त्या वेळी शक्य नव्हते. ' लाथ मारीन तेथे पाणी काढीन ' अशी धमक आमच्या अगात उरली नव्हती. स्वतःच्या कर्तृत्वाची खात्री मनाला वाटेनाशी झाली होती. संसाराचा वीट आल्यावर अंतःकरणाची निवृत्तीच्या बाजूने होणारी उपरति आणि ' ब्रह्मानंदी लागली टाळी कोण देहातें सांभाळी ' अशी स्थिति आमच्या काव्याइतकी दुसऱ्या कोणत्याही काव्यांत वर्णिलेली मिळणार नाही हे जितके खरे तितकेच संसाराच्या प्रवृत्तिपर अंगाचे विविधस्वरूप आणि भावनावैचित्र्य इत्यादींनी प्रेरित झालेली कविता आमच्या वाङ्मयांत पहावयास सांपडावयाची नाही हेही खरे आहे. संसाराकडे पाठ फिरवून मन ऐहिक प्रपंचापासून परत फिरविणारी कविता आमच्या येथे झाली. पण प्रपंच वाढवावा, ऐहिक संपत्तीची, कर्तृत्वाची, उद्योगाची सुखसाधनांची, सुखोपभोगांची, वैभवाची, सत्तेची, अधिकाराची, आणि

१ आतल्याआंत पडून राहिलेली. २ दडून राहिलेली गूढ तत्त्वे किंवा शक्ति. Wordsworth, Shelley, Browning यांची काव्ये पहा.

सामर्थ्याची सर्व बाजूंनी वाढ करावी; त्यापासून नवे नवे विचार, विकार आवडी निवडी आणि आशा निराशा अतुम्ब्या-या वृत्तीची-संसारांत ईर्ष्येने उडी घालणाऱ्या आणि त्यांत तळापर्यंत बुडी मारणाऱ्या व डुंबत राहणाऱ्या वृत्तीची कविता इकडे फारशी झाली नाही. आमच्या राष्ट्राची वाढ जशी 'नागर' बाजूने पुरी झाली नाही, त्याचप्रमाणे आमच्या काव्याचीही वाढ नागरसंस्कृतीबरोबरच प्राप्त होणाऱ्या पायरीपर्यंत पोचली नाही. कथानकी कविता हे कवितेचे बहुशः आरंभचे स्वरूप असते. स्वऱ्या किंवा काल्पनिक वीरपुरुषांची चरित्रे गाणे हेच कवितेचे आरंभी आरंभी काम असते. आणि काव्याच्या या स्थितीतच खरी वीररसप्रधान काव्ये निर्माण होतात. 'शाईरांचे पोवाडे' हीच छोटी छोटी वीरकाव्ये होत. होमरचे इलियड, किंवा ठ्यासांचे भारत, किंवा वाल्मीकीचे रामायण ही जगद्व्य काव्ये कवितेच्या बाल्यावस्थेतिल होत. लहान मुले जशी त्यांना वाचा फुटली म्हणजे त्यांनी जे जे पाहिले, केले ऐकिले असेल त्याची हकीकत हातवारे करून, मोठ्या गोडीने आणि पाल्हाळाने सांगतात, त्याचप्रमाणे बालराष्ट्रेही करितात. तीही-अर्थात् राष्ट्राच्या बाल्यावस्थेतिल कविही आपण जे पाहिले, केले, ऐकिले, किंवा कल्पिले, ते रसाळवाणीने-घोलून घोलून सांगतात. एक भक्तिभाव हा विषय सोडून दिला म्हणजे, मराठीवाङ्मयांतिल बाकीची सारी कविता प्रायः कथानकात्मक आहे; आणि तीही परंपुष्ट आहे. स्वतःच्या अकथेने रचिलेल्या कथा, स्वतःच्या कल्पनेने उभारलेली चरित्रे आमच्या वाङ्मयांत क्वचित आढळतील. सुदैवाने-किंवा मराठीवाङ्मयाच्या स्वतंत्र वाढीच्या दृष्टीने दुर्दैवाने म्हणायाला हरकत नाही-आमच्या कवींना भारतरामायणासारख्या कधी न संपणाऱ्या खाणी सांपडल्या. संस्कृतांतली पुराणे, संस्कृतांतली महाकाव्ये ही कथा-उपकथा-आख्याना-

१ शहरं वसल्याने शहरवासी लोकांना जे वळण लागते त्या बाजूने; Civilization या शब्दाने व्यक्त होणाऱ्या बाजूने.

२ दुसऱ्याच्या अन्नावर पोसलेली.

काव्य आणि काव्योदय

उपाख्यानंची जगद्व्याळ भांडारें आहेत. हीं लुटण्याचा आमच्या कवींना कधींही कंटाळा नव्हता. भारतरामायणें तर आमच्या कवींपैकीं वरिष्ठ प्रतीच्या बहुतेकांनीं लुटून आपारल्या भांडागारांत अंतिलीं आहेत. सांगितलेल्या गोष्टी पुनः सांगणाऱ्या मुलांची हुशारी आमच्या कवींच्या अंगीं विशेष होती. यावरून एकच गोष्ट सिद्ध होवे कीं, आमचें काव्यवाङ्मय अरपर भरलेलें असलें तरी काव्यविकासाच्या दृष्टीनें आजून बरेंच प्रथमावस्थेंत आहे. आमची भाषा वाढली आहे—तिचा मगदूर आणि संपत्ति दोन्ही वाढलीं आहेत एकीकडे संस्कृत, एकीकडे कानडी व पुढेंपुढें फारशी, हिंदुस्थानी, अरबी यातून आणिलेले पाट महाराष्ट्रभाषानदींत सोडून मराठ्यांनीं आपल्या भाषेच्या चांगलीच समृद्ध केलेली आहे. तरीही ही समृद्ध मराठ्यांच्या जीवितक्रमाप्रमाणें आजून एकांगी आहे. मानवाच्या बुद्धीचा आणि कर्तृत्वाचा विकास हजारों दिशांनीं झालेला आज आपणांस इतरत्र दिसत आहे. त्यांताल क्विती तरी दिशा आजून आम्हांला पारख्या आहेत. त्या दिशांना आम्हीं आजून फिरकलोंही नाही. अर्थात् त्या वाजूंनीं आमची भाषाही लंगडी आहे. तथापि, आहे तशीच व तेवढ्यापुरतीच पाहातां मराठी भाषा संपन्न आहे आणि तिची संपन्नता काव्यवाङ्मयांत स्पष्टपणें दृष्टीस पडते. कवीला अमुक एक कल्पना किंवा विचार सांगावयाचा असून भाषेच्या तोटकेपणामुळें त्याचें अडलें असं जुन्या मराठीकाव्यवाङ्मयांत कोठें दिसत नाही. उलट आमच्या कवींपैकीं पुष्कळांचा काव्यौघ सुखानें वहात आहे. तथापि आमच्या वाङ्मयाचा विकास एक देशी व तोही अपुरा झालेला आहे. आमच्या समाजाच्या वाढीचेंही तसेंच आहे. बाप, त्याचीं मुलें, त्या मुलांचीं मुलें मिळून एक कुटुंब, अशीं अनेक कुटुंबें मिळून एक कुळ, अशीं अनेक कुळें मिळून एक वाडी, आणि अशा अनेक वाड्या मिळून एक गांव, येथपर्यंत आमच्या समाजाची वाढ झालेली दिसते. त्याच्यापुढें आमची वाढ अबाधित झाली नाही. आहीं अर्धवट खेडवळ असून अर्धवट नागर आहोंत—आणि जसे आहीं आहोंत तसेंच आमचें काव्य आहे. 'शाईरानें गात

असावे, आपले पोवाडे म्हणत असावे अणि पांच, पंचवीस, पन्नास गांवकऱ्यांनी जमून ते चावडीवर-चवाट्यावर ऐकत असावे' या स्थितीतून निघून आर्ही फारसे पुढे गेली नाही. इंग्रजी काव्यवाङ्मयाशी आमच्या काव्यवाङ्मयाची टक्कर झाली नसती तर, मला वाटते, आर्ही याचेपुढे फारसे कधी गेली असती की नाही याची शंका आहे. आमची लोक-स्थिति, आमची राजकीय स्थिति, आणि आमची प्रतिभा यांच्या संयोगानेच आमचे काव्यवाङ्मय तयार झाले आहे. आणि ते एकांगी असून भक्तिरसाच्या काव्याशिवाय इतर सर्व काव्यांच्या प्राथमिक स्थितीतले आहे. भक्तिपर काव्यांना सुद्धा हेच म्हणणे थोडेसे निराळ्या रीतीने लागू पडेल. आमच्या भक्तकवींची भक्ति साधा एकनिष्ठेची आहे. ही मनोभावनाही राष्ट्राच्या वाल्यावस्थेचीच अंशतः साक्ष आहे. देव कोण आहे, कोठून आला, कसा आला, कसा झाला, त्याचे सर्वेशत्व आणि सकलगुणैश्वर्य-मंडितत्व कशांनी ठरवायाचे वगैरे प्रश्नांच्या ऊहापोहाने व्यावृत्त झालेल्या आणि डळमळू लागलेल्या मनोवृत्ति आजून उदित झाल्या नव्हत्या. लहान मुलांचा भोळेपणाच आजून आमच्या राष्ट्राचा कायम होता. जगांतल्या खोट्याने आणि दुष्टपणाने मनाचे संशय आजून जागे झाले नाहीत, जे जे एकावे ते खरे मानावे, आणि अन्तःकरणप्रवृत्ति जशा होतील तसेच चालावे आई, बाप, बहीण, भाऊ, यांचेकडे सहज प्रेमाने धांव घ्यावी आणि सर्व भयें, संकटे, त्रास यांपासून एक आसरा म्हणजे आई, तिला हांका मारून तिला मिठी मारावी आणि निर्भय व्हावे; ही लहान मुलांची वृत्तीच आमच्या भक्तकवींच्या काव्यांत सांपडते. आत्मनात्मवाद नको, विधिनिषेधाचा तंटा नको, कर्माकर्माचा घोटाळा नको, यांच्या कचाट्यांत सांपडले की कोठेच थारा नाहीसा होईल ! पाडसाप्रमाणे एक विठई माउलीचा--भगवन्माउलीचा आश्रय करावा, आणि तिला चिकटून रहावे, तिचा पालव सोडू नये,

१ आत्मा-Soul आहे की नाही हा वाद. २ करावे-करूनये, यांचा.

३ पदर.

काव्य आणि काव्योदय

हाच भाव सगळ्या संतकर्वींचा आहे. यांत बालांचें साधेपण आणि ऋजुपण स्पष्ट दिसत नाही काय ? राष्ट्राची बाल्यावस्था जाऊन तें प्रौढ झालेलें असलें तर ही एकान्तिक, निःशंक, निःसीम एकनिष्ठा, आणि आत्मनिरपेक्ष भक्ति शक्य असती काय ? वासराला जसें गाईपासून, मुलाला आईपासून दूर होणें भावत नाहीं, क्षणभर आई दिसेनाशी होतांच ती कावरींबावरीं होतात-हंबरडा फोडतात, आकांत करितात, त्याचप्रमाणें आमचे भक्तकथि जरा भगवंताचें विस्मरण झालें, एक वारी चुकली, कीं घाबरे होतात-अगदीं कासावीस होतात:-

पडलें दूरदेशीं मज आठवे मानसी ॥

नको नको हा वियोग कष्ट होताति जिवासी ॥

गरुडवाहना गंभीरा येईगा दातारा ।

बाप रघुमादेवीवरा श्री विठ्ठला ॥ १ ॥

—ज्ञानोवा—विरहिणीचे अभंग

मज तो आणिक नाही चाड । एवढी जोड पायांची ॥

* * * * *

ऐसें लडिवाळ तान्हे । एका जनार्दनाचें पोसणें ॥

—एकनाथ—करुणापर अभंग

येउनी केव्हां भेटी द्याल । समोखाल मज आतां ॥

वाट पाहें दिवसराती । चढये चित्तीं अन्न गोड ॥

धनमान होत वित्त । न रुचे मात मज त्याची ॥

निळा म्हणे जीवदान । द्या मज भेटोन आतां ॥ १ ॥

निळोवा—करुणापर अभंग

पांडुरंगे पांडुरंगे । वेगीं येई माझे गंगे ॥

तुजवांचूनि मजला । कोण सांभाळी दयाळा ॥

तूंचि आमचा आधार । धांवुनि येई वा सत्वर ॥

निळा म्हणे पांडुरंगा । घेई बाळा तू वासंगा ॥ १ ॥

—कित्ता

१ सरळपणा, २ एकच एक धरून बसणारी.

५६५

काव्य आणि काव्योद्भव

संत पंढरीसंजाती । निरोप घाडीं तयां हातीं ॥
 माझा न पडावा विसर । तुका विनवितो किंकर ॥१॥
 क्षेम दया लाहो । स्फुरताती दंड बाहों ॥
 आतां झडझड चाले । देई उचलूनि पाउलें ।
 सांडी हंसगती । बहु उत्कंठा हं चिर्ती ॥
 तुका म्हणे आई । श्रीरंगे विठाबाई ॥ २ ॥
 धांव घालीआई आतां पहातोस्रा काई ॥
 धीर नाही माझे पोटी । झालों वियोगें हिंपुटी ॥
 करावें शीतळ । बहु झाली हळहळ ॥
 तुका म्हणे डोई । कधीं ठेवीन पार्यां ॥ ३ ॥
 दर्शनाची आस । आतां न साहे उदास ॥
 जीव आला पायांपाशीं । येथें असें कळिवरेंसी ॥
 काहींच नाठवे । ठार्यां बैसलें नुठवे ॥
 जीव असतां पाहीं । तुका ठकावला ठार्यां ॥ ४ ॥

—तुकाराम

हे उतारे हाताशीं असलेल्या पुस्तकांतले सहज घेतलेले आहेत. यापेशां अनेकपटीनें रसाळ, कळवळ्याचे, उत्कंठेचे उद्गार आमच्या संतकवींच्या काव्यांत हजारों आहेत. ते सारे माझ्या म्हणण्यास बळकटी देतात. राष्ट्राची बाल्यावस्था दाखविणारें आमचें काव्यवाङ्मय आहे. आणि प्रौढावस्थेला अनुरूप असे त्यांत पद्यवेष्टाचे गद्यग्रंथ जर असले, वेदांतसारख्या विषयावर विपुल व्याख्यान करणारे ग्रंथ असले तर त्यांचेयोगानें राष्ट्राची प्रौढावस्था स्थापित होत नाही. लहानपणींच पुष्कळशीं स्तोत्रें, रूपावलि, संस्कृत सुभाषितें, मोरोपंतांच्या आर्या वगैरे मुलांकडून पाठ करून घेण्याचा प्रघात जुन्या बाळबोध घराण्यांत होता. त्यानें मुलांस प्रौढांच्या तोंडीं शोभणारीं वचनें म्हणतां येत, पण त्यांवरून जसा त्या मुलांस पोक्तपणाचा दाखला देतां येणार नाही, त्याप्रमाणें महाराष्ट्राच्या बाल्यांत किंवा शैशवांत संस्कृताच्या संसर्गानें

काव्य आणि काव्योदय

आणि शिकवणीने आम्ही वराच वेदान्त पडथों किंवा बदलें तरी तेवढ्याने महाराष्ट्राच्या बाल्यावस्थेची लक्षणे जात नाहीत, आणि आमचें राष्ट्र प्रौढ ठरत नाही. आमचें काव्यवाङ्मय मूळतः आणि मुख्यतः बाल्यांतील व शैशवांतील सुगंधस्वभावाचें आहे या म्हणण्यास बाध येत नाही. आमची प्रतिभा आजून स्वतंत्र संसार करू लागली नव्हती.

आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनांत आमच्या काव्यवाङ्मयाचा परपुष्टपणा सिद्ध केला आहे. व तो सिद्ध करितांना आमच्या इकडे जिवंत प्रतिभेचा विकास फार थोडा आढळतो असें वारंवार म्हटलेले आहे. ही जिवंत प्रतिभा आहे तरी कशी ? आहे तरी कोण ? आपला प्रसाद कमी झाल्यामुळे बहुतेक मराठी काव्याला कनिष्ठ पायरीवर उभें राहायास लावणारी ही जिवंत प्रतिभा कोठली आणिली ? या प्रश्नाचें उत्तर देणें मोठें कठीण काम आहे. साखरेची गोडी, फुलाचें सौंदर्य, स्वराचें माधुर्य आह्मांस ओळखतां येते, परंतु तें सांगतां येत नाही. बी रुजली आणि तिला योग्य ती परिस्थिति मिळाली म्हणजे तिजमधून अंकुर निघावयाचा, तो वाढून त्याला टाहळ्या, फांद्या फुटून शेवटीं झाड मोठें व्हावयाचें आणि फुलें, फळें यावयाची हा सृष्टिनियम आहे, हें आह्मांला ठाउक आहे. पण जिचा हा नियम आहे ती सृष्टि कोण, कशी आहे, हें मात्र सांगणें कठीण पडतें. तसेंच स्वतंत्र प्रतिभेची, जिवंत प्रतिभेची, तेजस्वी प्रतिभेची, रुचिर प्रतिभेची, काव्ये वाचिलीं म्हणजे ओळखतां येतात, त्यांचा रसास्वाद घेतां येतो, परंतु त्यांतली प्रतिभा सांगा म्हटलें म्हणजे विचार पडतो. याचें कारणही उघड आहे. जें आमच्या इंद्रियांचे द्वारा आह्मांस प्रतीत होतें, तें आह्मांस समजतें. इंद्रियज्ञानापासून जें जें दूर दूर जावें तों तों अभिज्ञानाची स्पष्टता कमी कमी होते, आणि बुद्धीची व अतर्दृष्टीची गति मंद व स्वल्पित होते. असें आहे तरीही

१ अनुभवास येतें.

२ Perception, होणारें ज्ञान किंवा बोध अस्पष्ट, अंधुक होतो.

३ Insight आंत खोल जाणारी दृष्टी किंवा Intuition विवेचना-वांचून एकदम अंतःकरणांत विजेच्या चमकेप्रमाणें होणारें ज्ञान.

काव्यविकासाची वरोवर कल्पना देण्यास, प्रतिभा म्हणजे काय हे अगदी रेघारेघांनी, तंतोतंत, सूत्रबद्ध जरी समजले नाही तरी जवळ जवळ द्योवळ रीतीने तरी माहित झाले पाहिजे.

म.गं काव्याचो प्रतिष्ठा आमच्या समजुतीने कनिष्ठ कां या प्रश्नाचा विचार करितांना बुद्धि आणि काव्यशक्ति यांत भेद असून आम्ही स्वभावतः बुद्धीचे चहाते आहो असे सांगितले आहे. त्यावरून काव्यशक्ति आणि बुद्धि ही मानवाच्या मनाची भिन्नांगे आहेत, ही गोष्ट वाचकांच्या लक्षांत आली असेल. प्रतिभा हे काव्यशक्तीचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. इतरांच्या अंगी नाही आणि कवींच्या अंगी आहे असे काय असते ? जे सामान्य माणसांस बोलून दाखविता येत नाही, ते कवींस बोलून दाखविता येत. सांगणे किंवा बोलून दाखविणे हे केव्हां साधते ? जेव्हां जे सांगावयाचे ते सांगणाराच्या मनांत अत्यंत स्पष्ट-ठळक-पणे उभे असते तेव्हां. आपण सगळीं माणसे आहो; सगळ्यांना नाक, डोळे, कान वगैरे आहेत; इंद्रिये सर्वांची सामान्य आहेत; पण कित्येकांचे कान, तर कित्येकांचे डोळे, कित्येकांचे नाक तर कित्येकांची जीभ इतरांच्यापेक्षा अधिक तीव्र असते असे आपणांस आढळून येते. ज्याची दृष्टी इतरांच्यापेक्षा तीव्र आहे त्याला, दुसऱ्याला न दिसणारेही विषय दिसतात. पांचशे याडांवरच्या झाडांचीं पाने ओळखून त्यांवरून झाडे बिनचूक सांगणारीं माणसे असतात कीं नाही ? जमिनीच्या पोटांत-खोल खडकाच्या खाली वाहणाऱ्या झऱ्याचा शब्द ऐकून येथे पाणी आहे असे सांगणारे कित्येक भेटतात कीं नाही ? सर्व माणसांना जरी सामान्यतः तींच इंद्रिये असली तरी त्या इंद्रियांच्या ज्ञानशक्तीत फार तफावत असते असे आपल्या आढळांत येते. ही तफावत अभ्यासाने पुष्कळच वाढते. दृष्टीचे दिसणे, कानाचे ऐकणे, नाकाचे वास घेणे, जिभेचे चाखणे आणि त्वचेचे लागणे किंवा लागलेले समजणे जितके तीव्र तितके त्या त्या इंद्रियाने गोचर होणाऱ्या विषयाचे मनावर उठणारे ठसे ठळक असतात. हे ठसे ठळक असतील त्याप्रमाणे त्या त्या विषयांची ओळख व त्यांपासून होणारा आनंद ही ठळक असावयाची.

काव्य आणि काव्योदय

इतरांना जें सांगतां येत नाही तें जर कवीला सांगतां येत असलें तर त्याचें पहिलें कारण इंद्रियांच्या द्वारे त्याच्या अंतःकरणावर उठणारे ठसे ठळक असून त्याचें अंतःकरण ते ठसे उठतांच थरारणारें, सुखावणारे असतें हें होय असें म्हणावयास काय हरकत आहे ? भरधांव धांवणारा घोडा पुष्कळांनीं पाहिलेला असतो. परंतु भरधांव पळतांना त्याच्या मानेची होणारी कमान, फुंदारणाच्या नाक-पुड्या, तरारणारें शेंपूट, आणि अंगावर येणारा फेंस कवीच्या दृष्टींत जितका ठसतो तितका इतरांच्या ठसत नाही. व म्हणूनच इतरांना त्यांचें बरोबर वर्णन करितां येत नाही. पण तें कवीनें केले म्हणजे त्याचें कौतुक वाटतें आणि आपण पाहिलेल्या गोष्टींचें स्मरण होऊन व वर्णनाचा तंतोतंतपणा पाहून त्यांतील सारखेपणानें त्यांना आनंद होतो. इंद्रियांवर सारखे घाव घालणारे विषय सर्वत्र थाटलेल आहेत, रूपरस-गंधादि गुणांनीं भरलेलें सर्व वस्तुजात आपल्या अस्तित्वाचे निरोप आपापल्या मुखत्यारांमार्फत मनोराजाकडे पाठवीत असतें. हे निरोप पांचविणारे मुखत्यार जितकें समर्थ असतील, आणि ते घेणाऱ्या मनोराजाची जितकी तयारी असेल त्या मानानें निरोपाचें साफल्य व्हावयाचें ! मधुर गंध सढळपणानें चोहोंकडे वांटणारी, वाहत्या वाऱ्यांकडून लुटविणारी सुवासिक कुसुमें हंसतमुख समोर उभीं असलीं तरी पडसें आलेल्या माणसाला त्यांचा सुगंध काय होय ? ज्यांचीं घ्राणेंद्रियें जिवंत आहेत किंवा जिवंत होणारीं आहेत त्यांना मात्र त्यांची मजा समजते. अनेक भिन्न भिन्न रंगांच्या छायांनीं, व मनोहर संगमानें मनोरम होणारीं फुलें आजूबाजूला गजबजून उगवलीं किंवा उमळलीं असलीं तरी ज्यांना पाहते डोळे नाहीत त्यांना त्यांचा काय उपयोग ? रंगाचे संदेश आणणारे नेत्र हवे, त्यांना त्यांची ओळख हवी, आणि मनाच्या फलकाच्या अंगीं या संदेशाच्या संपर्कानें थरारण्याचें सामर्थ्य हवें. तरच रंगाची गंमत समजणार. या बाबतींत आमच्या कवींचा पंगूपणा चिंतनीय आहे. फुलांचा गंध तेवढा आमच्या कवींच्या विशेष लक्षांत येतो. त्यांचें रंगवैचित्र्य त्यांच्या फारसें खिजगणतींत नसतें.

आमच्या वाङ्मयांत फुलांचा उल्लेख त्यांच्या सुवासपुर्ताच बहुधा झालेला आढळतो. त्यांच्या रंगाकडे कवींचे लक्ष जातं तर रंगसंपत्तीचें वर्णन इंग्रजी वाङ्मयांत जसें सांपडतं तसेंच आमच्या वाङ्मयांतही सांपडलं असतं. पण तसें तें कोठें फारसें सांपडत नाहीं. इंद्रियगोचर विषयांचें यथावत् चित्र वठविण्यास इंद्रियज्ञान तीव्र असून त्याच्या योगं थरारणारें मन पाहिजे. तरच वस्तूची मनांतलि प्रतिमा किंवा छाया ठळक आणि सजीव, सगुणप्राय असते.

विषयाच्या बाह्य अथवा आन्तर वस्तूच्या—मनोमय प्रतिमा किंवा छाया स्पष्ट व सगुणप्राय उभ्या करण्याची शक्ति असल्याशिवाय कोणीही कवि होणें शक्य नाहीं. ट ला ट आणि प ला प जोडणारे कारागीर कितीही झाले तरी ते कवि नव्हत. जें दुसऱ्यांस—सामान्यजनतेला दिसत नाही किंवा दिसलें तरी तिच्या दृष्टींत भरत नाहीं, जें इतरांस ऐकूं येत नाही किंवा तितकें त्यांच्या कानांत भरत नाहीं, जें इतरांस स्पर्शानें, घ्राणानें, किंवा रुचीनें तितकें समजत नाही किंवा त्यांचें मन वेधीत नाहीं, तेंही अत्यंत सूक्ष्म व स्पष्टपणानें ज्याच्या मनः—फलकावर उमटतें तोच झाला तर कवि होणार ! मानसिक प्रतिमांचा ठळकपणा हें कवीच्या मनःसामर्थ्याचें एक आद्य लक्षण आहे. इंद्रियें समर्थ आणि अन्तःफलक कोमल इतकी तयारी प्रतिभेच्या अस्तित्वास अवश्य आहे. कारण प्रतिभेला एकदां फलकावर उमटलेल्या प्रतिमा लागतील तेव्हां हजर करायाच्या असतात. कवीचा पदवी ठरविण्यास जी मुख्यतः कारण होते, जिच्या साहाय्यानें कवीची कृति प्रसन्न आणि हृदयांत भरणारी होते ती प्रतिभा म्हणजे आन्तर बाह्य विषयांच्या मनोमय छाया हव्या तेव्हां हव्या तितक्या ठळक आणि सगुणसदृश उठविण्याची शक्ति होय. येथें प्रतिभेचा आरंभ आहे.

१ मूर्ति किंवा पुतळीसारखीं.

२ Image. मूर्ति, पुतळी, वगैरे.

३ Imagination. वस्तूच्या प्रतिमा किंवा मूर्ति उभ्या करण्याची मनाची शक्ति.

काव्य आणि काव्योदय

लहान मुलांची कल्पनाशक्ति फार तीव्र अथवा दांडगी असते. ती जें पाहतात—ऐकतात त्यांचें चित्र त्यांचे मनापुढें फार ठळक उठतें व मागून त्यांच्या अन्तर्दृष्टीला तें फार ठळक दिसतें. तें इतके कीं, तें मनांतलें चित्र आणि बाहेरचे विषय यांतील भेद तीं क्षणभर विसरतात. कुत्रें अंगावर धांवून आलें म्हणजे प्रत्यक्षसृष्टींत ज्याप्रमाणें तीं भितात—ओरडतात त्याचप्रमाणें, केवळ स्वप्नसृष्टींतही किंवा कल्पनासृष्टींतही त्यांचें होतें. अंगावर धांवून आलेल्या कुत्र्याचें त्यांच्या कल्पनेनें उठविलेलें चित्र इतकें वस्तुसदृश असतें कीं, त्यांना तें खरोखरीचें कुत्रें वाटून तीं निजलेलींही रडत—ओरडत उठतात. ही कल्पनेची बाल्यावस्थेंतील स्थिति सामान्य आहे. पण जीं मुलें पुढें कवि होणार असतात त्यांची कल्पना—प्रतिभा यापेक्षां किती तरी पटीनें समर्थ असते ! वर्डस्वर्थ कवीनें सृष्टिविषयांकडून कवीच्या मनाची वाढ कशी होते तें आपल्या 'प्रिल्यूड' नामक काव्यांत तपशीलवार वर्णिलें आहे. निव्वळ मराठी वाचकांचा त्या काव्याशीं परिचय नाही, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. कारण मला या लहानशा निबंधांत त्या काव्याचा सारांशही देणें शक्य नाही. वर्डस्वर्थ लहान असतां तो ज्या डोंगराच्या कडेनें जाई—येई ते डोंगर निर्जीव असूनही त्याच्या अन्तर्भेदी प्रतिभेवर त्यांचा येवढा संस्कार होई कीं, तो तासांचेतास त्यांकडे पहात चित्रासारखा उभा राही. सामान्यदृष्टीला अचल म्हणूनच ज्यांचें 'अचल' नाम सार्थ झालें आहे ते डोंगर अदृश्यचैतन्यानें वाढत वाढत चाललेले आणि हालचाल करूं लागलेले, मनुष्याच्या मुद्रेप्रमाणें त्यांची मुद्राही हर्षखेदादि विकार दाखवूं लागलेली त्याला दिसे आणि चमत्कार वाटे. संध्याकाळीं सूर्य मावळत असावा, किंवा सकाळीं सूर्यादय होत असावा, अशा वेळीं डोंगराच्या कडांवर, झाडांच्या बुंध्यांशीं, किंवा उगवणाऱ्या

१ आंतल्या—मनाच्या—डोळ्यांनां.

२ मूळ पदार्थासारखें.

३ Penetrating वरचें कवच फोडून अंतरंगांत शिरणाऱ्या.

४ न दिसणाऱ्या, पण गुप्तपणें वावरणाऱ्या जीवकलेनें

सूर्यनारायणाच्या सुवर्णकिरणांनी सुवर्णमय केलेल्या जळराशीप्रांशीं त्याने उभे रहावे; दोनही हातांची बोटे एकमेकांत गुंतवून हातांचा डमरू करून दऱ्या-खोऱ्यांत घुमून राहाणाऱ्या शिळा फुकाऱ्या आणि मागून येणाऱ्या निःशब्दतेत दूरच्या गिरिकन्याकांचे खळखळणे ऐकून पुलकित व्हावे; कडे, झाडे, दऱ्याखोरी व शांत जळराशी यांवर स्वैरपणे खेळणाऱ्या रविकिरणांचे विलास आणि प्रशांत जडशयांत प्रतिबिंबित झालेले नीलाकाश या सगळ्यांचा अनेकरंगी संगम निरखीत राहावे; व सगळे देखावे प्रतिभासामर्थ्याने आपल्या आन्तर मंदिरांत सांडवून ठेवावे; उत्तरोत्तर त्यांचे मनन-चिंतन करून आणि निरनिराळे निसर्गाविर्भाव अवलोकून त्यांशीं तन्मय व्हावे; 'निसर्ग आणि निसर्गांत सर्वत्र खेळणारे चैतन्य याशीं समरस बनून अन्तःकरणांत उद्भूत होणारे भावतरंग आणि प्रतिभेच्या पुढ्यात उभ्या ठाकणाऱ्या मनोमय मूर्ति, यांशीं विश्राव्धालाप करीत राहावे. हृदयाच्या मंद ठोक्यापासून मेवांच्या गडगडाटांपर्यंत सर्व शब्द-विश्वाने त्याचा एकान्तही दुमदुमावा. गिरिवर आणि वृक्षगज यांच्याशी संवादांत आणि सहवासात निर्जन वनाचे निर्जनत्व नाहीसे व्हावे आणि सर्व विश्वाला व्यापून राहणाऱ्या सामर्थ्याच्या आणि तत्त्वाच्या सर्गुण संगतीत निःशब्द स्तब्धताही बोलू लागायो. जी इतरांची वितन्तता तेच यांचे क्रियाचापल्य. जेथे इतरांस एकटे एकटे वाटून भयाण दिसावे तेथेच याला मधुर सौहृदांच्या उदात्त समागमाचा अनुभव यावा. जेथे निसर्गाच्या रुद्र सामर्थ्याचा क्षोभ झालेला आणि विध्वंसक अत्याचाराचा संचार माजलेला इतरांस दिसावा तेथे याला शांततेच्या आणि सुव्यवस्थेच्या

१ शांततेत, स्तब्धतेत.

२ नद्यांचे-निर्झरांचे ओढ्यांचे-झऱ्यांचे.

३ converse किंवा Communion; न बोलतां, मौन धरूनच बोलत सवाद करीत.

४ इंद्रियांना समजणाऱ्या जड वस्तुंच्या संगतीसारख्या.

५ जेथे हूं कीं चूं ऐकूं येते तेथे स्पष्ट बोलण्याप्रमाणे अर्थ बोध व्हावा.

काव्य आणि काव्योदय

अधिष्ठानदेवतांच्या कल्याणकर प्रसादाचें सुख लाभावें. अशा रीतीनें जन्मतः तीव्रसंवेदक इंद्रियांचा आणि कोमल-संवेदनक्षम हृदयाचा हा विलक्षण मुलगा जन्मांतरींचे संदेश आणि अमरत्वाचे प्रत्यय दिव्य सुरांनीं गाण्याला पुढें समर्थ झाला, आणि इंग्रजी काव्यवाङ्मयाच्या एका नव्या पथाचा संस्थापक किंवा प्रस्थापक म्हणून प्रसिद्धीस आला. खऱ्या कवीचीं ज्ञानेंद्रियें आणि हृत्पट याप्रमाणें तीव्र आणि मृदु असतात. बाह्यविषयांकडून येणाऱ्या ठोक्यांस तोंड देण्याला सदा तयार, त्यांचा संदेश स्पष्ट आणि त्वरेनें जशाचा तसा मनोराजाकडे पांचविण्यांत सदा दक्ष अशीं ज्ञानेंद्रियें, आणि त्या संदेशांचे ठसे जिवंत उठतील असा हृत्पट, इतकी सामग्री कवीच्या प्रतिभेला निदानीची हवी असते. यांचीच प्रतिभा होते. हें प्रतिभेचें पहिलें स्वरूप.

हे ठसे मनाच्या स्मृतीच्या कपाटांत सांठवून ठेवणें आणि जरूर लागेल तेव्हां त्यांस कामाला हजर करणें ही त्याच्या पुढची पायरी होय. कवीच्या अंगीं हेंही सामर्थ्य अलौकिक प्रतीचें असावें लागतें. तें असल्या वाचून साधी वर्णनात्मक कविताही त्याला रचितां यावयाची नाहीं. प्रसंगास लागणारा देखावा आणि आसमतस्वरूप रंगवितांना ढोवळ गोष्टींप्रमाणें सूक्ष्म विशेषांचे रंगही त्याला उठवितां आले पाहिजेत. व ते वस्तुस्थितीशीं जुळले पाहिजेत. त्यांचें वस्तुस्थितीशीं साम्य जितकें जमेल तितका कवितेचा जिवंतपणा व त्यापासून होणारें कौतुक व आनंद अधिक. कवीची धारणा आणि इतरांची धारणा यांत फरक दिसतो तो येथेंच. रूपरसगंधादि गुण कवीच्या धारणेला महत्त्वाचे आणि प्रिय. त्यांचा कार्यकारणभाव आणि शास्त्रदृष्ट्या किंवा कालदेशदृष्ट्या संबंध यांशीं त्याच्या धारणेला मुख्यतः कारण नसतें, वसंताचा वसंतपणा त्याच्या धारणेला वासतिक गंधांनीं, वासतिक रंगांनीं, वासतिक पक्ष्यांच्या मधुरालापांनीं ओळखतां यावयाचा. कालगणितानें पृथ्वीच्या वार्षिक परिभ्रमणाचें गणन करून तो ठरविणें हें कवीच्या धारणेचें काम नाहीं. तें ज्योतिर्विदांचें काम.

१ Intimations of the immortality of the soul.

२ Retentive power. अनुभव सांठवून, धरून ठेवण्याची शक्ति.

कवीला तिच्या परिभ्रमणक्रमांत खुद्द तिच्या आणि नभोवितानाच्या त्रिगुणात्मक स्वरूपांत होणारे फेरफार मात्र निरखावयाचे असतात. इंद्रियगोचर विषयांचीं जिवंत व सगुण वित्रें मनाच्या भांडागारांत खचून ठेवणें आणि तीं लागतील तेव्हां हजर करणें हें प्रतिभेचें काम आहे खरें. पण तें अगदीं आरंभीं-आरंभींचें आहे. प्रतिभा सार्थ व्हावयास तिचा विकास यापुढें पुष्कळ झाला पाहिजे.

बाह्यविश्वाचे जसे ठसे इंद्रियांचे द्वारें उठतात तसेच आन्तरविश्वाचेही ठसे हृदयावर उठत असतात. शरीराच्या संबधानें होणाऱ्या ज्ञाना-आणि विकारांहून शरीराशीं ज्यांचा संबध नाही-निदान मुख्यतः नाही-अशा विकारां-संवेदनांचें महत्त्व फार आहे. माध्यान्हींच्या उन्हाचा चटका अंगाला बसला म्हणजे जो निरोप मनाला पोंचतो आणि जो असुखकर अनुभव येतो त्यापेक्षां-आवडत्या माणसाच्या संतापाचा चटका मनाला बसल्यानें येणारा अनुभव विशेष तीव्र, अधिक महत्त्वाचा असतो. सगळा दिवस जिवापाड श्रम करून थकल्या भागल्यावर पेलाभर गार पाणी प्यावयास जावें तों पाणी सांपडलें नाही म्हणजे तहानेच्या तीव्रतेनें होणाऱ्या तापापेक्षां, कित्येक दिवस परक्या माणसांत आणि परक्या देशांत घालवून आत व सुहृज्जनांच्या प्रेमळ सहवासाकरितां स्वदेशीं व घरीं यावें तों आंतांचा ठाव नाही आणि सुहृदांची पाठ फिरलेली, असें पाहिल्यानें होणारा ताप शतपटीनें तीव्र असतो. हीं आन्तरसंवेदनें-हे आंतले ठसे स्पष्ट ग्रहण करण्याचें आणि तितकेच स्पष्ट परत उठविण्याचें सामर्थ्य कवीच्या अंगीं असतें. बाह्यसृष्टीचे संदेश जीवमान स्थितींत तयार ठेवण्यास लागणाऱ्या सामर्थ्यापेक्षां अन्तःसृष्टीचे हे अनुभव जशाचे तसे राखून ठेवण्याचें, आणि हवे तेव्हां पुनः पुनः अनुभवविण्याचें सामर्थ्य बरेंच वरच्या दर्ज्याचें आहे. आणे हें सामर्थ्यही प्रतिभेच्या घटकांपैकी एक असून याचें महत्त्व थोर आहे.

१ दृश्य, इंद्रियांच्या योगें समजणाऱ्या.

२ मनाच्या व्यापारांचे; आंतल्या जगाचे.

३ आंतले ठसे, Internal or inner sensations.

काव्य आणि काव्योदय

“ झुळझुळ वाहे नदी निरंतर वृक्षवरांची आई ॥
पक्षिगणांनीं जीवमान ही तीरावरती राई ॥ २
हिरवळ कांठीं दिसे मनोहर सतरंजी अंधरली ॥
पहुडायी क्षण नित्रांत जागा गुरांवांसरां झाली ॥ २
गोड कांठे नवे उगवले गवत पोठभर खाया ॥
नवतीचा भर पाहुन होई हर्ष सुखें नाचाया ॥ ३ ”

... ..
... ..

असले बाह्यसृष्टीचे देखावे सांठवून शब्दांनीं पुनः दाखविणें हें कवीचें काम असतें तरी तें गौण आहे. पण अन्तःसृष्टीतील प्रसंग आणि घडामोडी-जशाच्या तशा-सांठवून ठेवायाच्या, आणि त्यांचें सगुण सृष्टीच्या सगुण चित्राइतकें ठळक सुसवेद्य चित्र उठवायचें, हें प्रतिभेचें फार थोर काम आहे. हें काम कवि ज्या मानानें पर पाडितो त्या मानानें याच्या प्रतिभेची प्रतिष्ठा ठरते.

मनुष्यजातीच्या अनुभवांची सामान्य जात एकच असली तरी मूर्ति तितक्या प्रकृति असल्यामुळे प्रकृतिभेद जितका अननुमेय तितकाच किंवा त्याहूनही अनुभवभेद आहे. स्वतांच्या अनुभवांच्या आणि आन्तरसंवेदनांच्या साहाय्यानें कोणत्याही स्वेतर प्रकृतीच्या अनुभवाचे प्रत्यय घेणें हें काम त्याहूनही विकट आहे. स्वतांच्या अनुभवांवरून दुसऱ्या कोणत्याही-कसल्याही स्वभावाच्या माणसाचे अनुभव स्वतां अनुभवाचे हें काम अधिक अवघड आहे. हा नुसता परकाया-प्रवेश नाही, परचित्तप्रवेश आहे आणि कवीच्या प्रतिभेला तो साधावा लागतो. बाह्यसृष्टीतील सगुण वस्तुजाताच्या अनंत वैचित्र्याप्रमाणेंच अन्तःसृष्टीतील या मनोमयसाक्ष वस्तुजाताचें वैचित्र्य अनंत आहे. या अनंत वैचित्र्याचे गुणधर्म आणि स्वरूप यांचें प्रतिबिंब कवीच्या कोमल हृदयावर तंतोतंत

१ सहज समजेसें. २ निरनिराळ्या प्रकृतींतांल फरक अजमावणें जसे कठिण तसे किंवा त्याहीपेक्षां अधिक कठिण निरनिराळे अनुभव अनुमानानें ओळखणें असतें.

पडतें व त्या सर्वांशीं त्यांचें तादात्म्य होतें. अंतःसृष्टीतील वस्तूंचें अनुभव आणि संदेश यांशीं एकरूप आणि एकजीव होणारे कवी ज्या देशांत जन्मास येतात ते देश धन्य समजावयाचे. अंतःसृष्टीचे यथार्थ द्रष्टे किती सांपडतात ? सामान्यजनांना तर ही अंतःसृष्टि मोहरबंद पेटीसारखी असते. तींतील व्यापार, घडामोडी, चमत्कार पाहून-समजून घेण्याचें सामर्थ्य फार थोड्यांचें अर्गी असते. आह्मां मराठ्यांच्या अर्गी तर तें आलीकडे फारच थोडें होतें-आहे म्हटलें तरी चालेल. आमचे नित्याचे व्यवहार तेलाच्या घाण्याप्रमाणें चाललेले असतात. सारा दिवसभर गरगर फिरत राहूनही भांवतीं काय आहे याचें घाण्याच्या विलास जसें मुळींच ज्ञान होत नाहीं, त्याचप्रमाणें नित्याचे व्यवहार ठरल्या क्रमानें करीत असतां ज्यांच्याशीं संबंध येतो त्यांच्या अंतःकरणांत काय चालतें आहे, सभो-वारच्या बाह्यजगांत व अंतःसृष्टींत कांणत्या घडामोडी होत आहेत याची आह्मांला कित्येक शतकें कल्पनाही नव्हती. कवीला बाह्य विषयाची जशी तशीच आंतर विषयचीही चांगली ओळख असावी लागते. शेक्सपीअर किंवा कालीदास यांचा विशेष तो हाच होता. बाहेरच्या जगांतील चित्त-वेधक वस्तूंकडे त्यांचें लक्ष होतेंच, परंतु त्यापेक्षां अंतःसृष्टीतील विषयांशीं त्यांचा परिचय अलौकिक होता.

पण काव्यप्रसू प्रतिभेच्या अर्गी एवढीं लक्षणे अंतर्गत भागत नाहीं. परिचयानें नष्ट केलेलें कौतुक परत आणण्याचें सामर्थ्य तिला असलें पाहिजे. तान्हा मुलाला स्वैतर जगच काय, स्वताचें शरीरादि सुद्धां नवीन असतें. सगळाच चमत्कार त्याला जिकडे वळावें तिकडे नवें दिसल्यानें या नव्याची ओळख करून घेण्याची उत्कंठा असते आणि त्यापासून अनिर्वचनीय सुख होतें. त्याला जिकडे तिकडे इंद्रजालाप्रमाणें अद्भुत भरलेलें दिसतें. हें सगळें ओळखावें, खावें-चाखावें म्हणून त्याचे मन सर्वेंद्रियांनून बाहेर धांवत असतें. ही त्याची धांव, आणि आन्तरबाह्य विश्वाची नवलाई संसाराच्या चक्रांत मनुष्य जां जां ज्यास्त ज्यास्त गुरफटतो तों तों नाहींतशीं होतात, आणि सारें नेहमींचच-शिळें

१ Poetic, Creative काव्य निर्माण करणाऱ्या.

काव्य-आणि काव्योदय

होते. नवेंपणीं त्यांत जी एक जादू होती—ज्या जादूमुळे सर्वच मनोहर—गोड—अंतःकरण ओहून घेणारं होतं ती जादू उडून जाते. आणि जिज्ञासु आणि बुभुक्षु हृदयाची निराशा होते. प्रथम जें सारं देदीप्यमान मुवर्ण दिसत होतं तें अतिपरिचयानें फिकें आणि मातीच्या मोलाचें वाटतें; आणि कांहीं तरी हरवलें, कांहीं तरी नाहींसं झालें, हातचें गेलें अशी मनाची स्थिती होऊन चुकल्या गुराप्रमाणें मन खिन्न होतें, मूढ होतें, आणि मेल्यासारखें पडतें. कवीच्या प्रतिभेला ही जादू परत आणायाची असते. अतिपरिचयामुळें जें शिळें आणि टाकाऊ झालेलें असतें तेंच नवें आणि जपून ठेवण्यासारखें आहे असं नेहमीं कवीच्या प्रतिभेला वाटत असतें, आणि वाटेसं दाखवितां येतें. पाहिलेलें, ऐकिलेलें, हुंगिलेलें—सारं हृदयापुढें पुनः स्पष्ट उभें करणें, भोगलेलें—अनुभवलेलें पुनः भोगणें—अनुभवणें, प्रस्तुत झालेल्या अप्रस्तुताला परत अप्रस्तुतच करणें, परिचयानें नीरस झालेल्यास परत अपरिचित आणि सरस बनविणें, या तीनही गोष्टी कवीच्या प्रतिभेला करावयाच्या असतात. या तीन गोष्टी कमी अधिक प्रमाणानें करण्याची कवीची जी शक्ति ती प्रतिभा होय.

कवीच्या प्रतिभेचें अनन्यसाधारण लक्षण अजून सांगावयाचेंच आहे. जें आहे किंवा होतें, तें आहेसं करण्यापेक्षां, जें नाहीं किंवा नव्हतें तें आहेसं करण्याचें अघटित घटनासामर्थ्य कवीच्या प्रतिभेचें असतें. कवी हे एकपरी विश्वकर्माचे प्रतिस्पर्धी किंवा व्यवसायबंधु होत. सृष्टीचीं आदितत्त्वे कांहीं विशिष्ट व विवाश्रित नियमांनीं हालूं चालूं लावून विश्वकर्मा स्वस्थ बसला आहे; आणि घड्याळाला किल्ली दिल्यावर किल्ली संपेपर्यंत घड्याळाचीं सर्व चक्रे ज्याप्रमाणें आपापलीं कामें विनचूक करीत राहतात त्याप्रमाणें या आदि-तत्वांना एकदां लाविलेल्या दिशेनें त्यांचे व्यापार चालू राहून आतांपर्यंतचें विश्व 'उत्क्रांत' किंवा विकसित झालें आहे आणि याच क्रमानें पुढें त्याचा विकास होत राहिल असं कित्येक तत्त्वज्ञ म्हणतात. विश्वकर्माप्रमाणें हीं आदितत्त्वे अनंत, अज्ञात, कदाचित् अज्ञेय असतील, परंतु त्यांचा गाडा चालू आहे. तसं कवींचे नसतें. कवीला नित्य नवें काम करावयाचें असतें. विश्वकर्मांसाठीं जें कर्मां आलें नाहीं तें करावयाची कवींना

महत्वाकाशा असते—धमकही असते. गुणावगुण, सदसत्, न्यायान्याय, मलामल, शुभाशुभ, सुखदुःख, रूपारूप व सत्यासत्य निरनिराळ्या प्रमाणांनी मिसळलेलेच विश्वकर्माच्या विश्वांत सांपडते. गुलाव आणि त्याचे कांटे हे विश्वकर्माला वेगळे करितां येत नाहीत—आजवर आलेले नाहीत. जगांतलें द्वैत विश्वकर्माला मोडितां आलें नाही. जेथें पहावें तेथें विश्वांत द्वंद्व—द्वैत आहे. फार काय, चराचरांना आणि जडाजडांना सुद्धां विश्वकर्मानें एकमेकांशीं बांधून टाकिलें आहे. जडावेगळें अजड अजून कोठें सांपडलें नाही. सर्वांपमांचा संगम हे विश्वाच्या विकासाचें, वैचित्र्याचें आणि सौंदर्याचेंही आद्य कारणच असेल कदाचित् ! विश्वकर्माच्या विश्वांत त्यांची भेसळच सर्वत्र दिसते एवढे खरें ! यण कवीची गोष्ट त्याहून किती निराळी आहे ! त्याचें कर्तृत्व याहून किती तरां अजब आहे ! जें विश्वकर्माच्या विश्वांत सांपडत नाही तें कवीला निर्मितां येतें. मृत्यूबांचून एकही विषय किंवा वस्तु विश्वकर्माच्या जगांत नाही ना ? अमरांना आणि अमृताला निर्मून ही उणीव कवीनें नाहीशी केली आहे ! नुसत्या गुणाचे, नुसत्या न्यायाचे, नुसत्या शुभाचे, नुसत्या सुखाचे, नुसत्या सौंदर्याचे, नुसत्या चांगुलपणाचे आदर्श कवींनीं किती तरी निर्माण केले आहेत. ! केवल न्याय, केवल सत्य, केवल धर्म उदाहृत करणारीं निर्लेप मानवी कृत्ये कवींनीं मात्र निर्माण केलीं आहेत. विश्वकर्मानें पदार्थधर्मांचें घातलेलें कुंपण कवींना मानत नाही. किंयहुना सृष्टिनिर्वंधाच्या शृंखलांचा कित्येकवेळां कवीला इतका जाच होतो कीं, त्या तोडून, धणभर उच्छृंखल आणि स्वतंत्र वृत्तीनें, विश्वकर्माच्या जगानें व्यापिलेल्या विश्वाच्या कक्षेबाहेर, संचार करण्यांतच प्रतिभाशाली कवि पुष्कळदां दग होतात. ज्ञात आणि परिचित विषयांची आणि वस्तूंची बाप्रमाणे अज्ञात आणि अपरिचित प्रकारानें,—अभिनव आणि रमणीय पद्धतीनें उभारणी करणें, किंवा अज्ञात-अपरिचित वस्तूंची व विषयांची ज्ञात-परिचितांसारखी मांडणी करणें हा कवीच्या प्रतिभेचा अत्यंत थोर अधिकार आहे. नसत्यास असते आणि असत्याचें नसतें करणें ही कवीची अपूर्व शक्ति आहे. कवींच्या प्रतिभेचा विकास

काव्य आणि काव्योदय

होतां होतां ती या पदवीस पांचली म्हणजे ती स्वतंत्र, स्वयंभू, स्वयंप्रकाशी झाली. दिक्कालांच्या आणि जन्ममरणांच्या उपार्थाना मार्गे टाकून अनंताच्या व अज्ञाताच्या हातांत हात घालून संचार करीत, आणि इतर मानवांच्या दृष्टीस क्षणोक्षणी दृश्यादृश्य होणाऱ्या विदुष्टतेच्या दीप्तीप्रमाणे भासमान होऊन त्यांना आश्चर्यांत, कौतुकांत, आनदांत निमग्न करीत, ही दिव्यज्योति आपल्या भाग्यवान भक्तांस मधून मधून कधीमधीं भेट देते, आणि त्यांच्या हृदयास नवेच भरते आणिते. ते केवळ निरोपाने-मापाचे धनी होतात. अशा वेळचे त्यांचे उद्गार म्हणजे अगाध अज्ञातांतून सहज प्राप्त झालेले प्रसन्न संदेश होत. दिव्य विभूतीच्या दिव्यदृष्टीसच दिसणाऱ्या चमत्कारांचे संकेत होत. चैतन्याच्या अनिर्वध त्रिलसनांचे दृग्भास होत. आगष्ट महिन्यांत किंवा नवंबरांत आकाशांत तुटणारे तारे भरदिशीं दिसतात आणि नाहींतसे होतात आणि त्यांच्या मार्गे त्यांचा प्रवासमार्ग दाखविण रा एक अंधक तेजोपट दिसतो, त्याप्रमाणें या प्रतिभेचे अविर्भाव क्षणमात्र होऊन त्यांच्या पुसट पुसट खुणा कवीच्या हृदयांत स्फुरत राहतात. ही दिव्यस्फूर्ति आणि आंतर प्रेरणा, ही दिव्यदृष्टि आणि हे आंतर दीप, हे अपूर्वाद्धार आणि अद्भुतावेश, प्रसन्न प्रतिभेचे प्रसाद होत. ते ज्यास प्राप्त झाले ते धन्य ! ते आह्मां पामरांच्या कोटांतून दिव्यकोटींत गेलेले भाग्यशाली प्राणी ! त्यांच्या प्रतिभेच्या त्यांना भेटी झाल्या म्हणजे त्यांना होणाऱ्या स्फूर्तीनें त्यांचे मुखांतून निघणारे अमृतध्वनी आम्ही कान पसरून ऐकावे, आणि तिनें वाहूं लाविलेले रस आकंठ प्यावे हेंच आमचें काम. हा अधिकार तरी कितीकांच्या भाग्यांत असतो ! धन्य ते ज्यांवर अनंतार्शी सहधर्म झालेल्या प्रतिभेची प्रसन्नदृष्टि आहे ! आणि त्या प्रतिभाशाली कवींचे शब्द ऐकून त्यांचें हृदय ताडण्याचें ज्यांस सामर्थ्य आलें आहे तेही धन्य !

कवीची प्रतिभा म्हणजे काय, ती असते कशी, याचें नुसतें दिग्दर्शन मात्र येथपर्यंत केले आहे. तिचें यथावत् ज्ञान प्रत्यक्ष तिच्या दर्शनानें किंवा प्रसादानेंच व्हावयाचें. तें करून देण्याचें थोर भाग्य या नम्र लेखकाचें नाहीं ! निरुपाय आहे. तसें पुरें ज्ञान झालें नाहीं तोंपर्यंत वर दिलेल्या

तोटक्या दिग्दर्शनावरच समाधान मानणें भाग आहे. पण प्रतिभा म्हणजे काव्य नव्हे. काव्याचा जन्म होण्यास अवश्य असणाऱ्या अनेक शक्ती पैकीं ती एक आहे. ती एक शक्ति आहे, पण निचा विकास झाल्याशिवाय, अभ्यासानें ती वाढविल्या, आणि तशाच प्रसंगांनीं तिला हालवून जागें केल्याशिवाय काव्यनिष्पत्ति होणें नाहीं. सगळ्या पदार्थांत वीज असते असें शास्त्रज्ञ सांगतात. पण यंत्रांतून काढिलेल्या विजेप्रमाणें ती दिसत नाहीं किंवा तिचे चटके वसत नाहींत. किंवा घरांत इतके पदार्थ असतां आगेआप दिवे लागत नाहींत. ते मुद्दामच लावावे लागतात. कां कां प्रत्येक पदार्थांत असणारी वीज सुप्त किंवा संभवरूप असते. ती जागी होऊन किंवा जन्मून चपला बनण्यास तिला इतर साधनांनीं हातवावी लागते. जस्त आणि तांबें यांच्या तुकड्यांवर तेजाव ओतून त्यांचें लग्न लावावें लागतें. किंवा लग्नाकरितां सजविलेल्या नवरानवरीप्रमाणें, आणि त्यांच्याकरितां मांडलेल्या वेगळ्या पाटांप्रमाणें, तिचीं दोन स्वरूपें आणि त्यांची अधिष्ठानें तयार करावीं लागतात. तेव्हां ती चपला बनते आणि तिचें चापल्य आपल्याला कामास जुंदितां येतें. शमीच्या झाडांत किंवा चकमकींत, गारगोटीं आणि लोखंड यांत अग्नि असतो म्हणतात. पण तो एरव्हीं कोठें दिसत नाहीं किंवा अंगाला लागत नाहीं. शमीच्या लांकडावर दुसरें लांकूड घासावें, लोखंड-गारगोटींची टक्कर लावावी, तेव्हां त्यांत लपून वसलेला किंवा सुप्त असलेला अग्नि बाहेर पडतो आणि प्रसन्न होऊन आपलें काम करूं लागतो. तसेंच प्रतिभेचें आहे. ती सर्वांचे अंगीं जन्मतः कमी अधिक असतेच असते. कांहीं मानसशास्त्री तर म्हणतातः जन्मतः सर्व माणसांची प्रतिभाच काय सर्व मनःशक्ति सारख्याच असतात. तें कसेंही असो, सामान्यतः सर्वांच्या वांट्यास प्रतिभेचा थोडा फार भाग जन्मतःच आलेला असतो असें धरून चालण्यास हरकत नाहीं. पण सारेच कवि निपजत नाहींत. याचें कारण सगळ्यांच्या प्रतिभा जाग्या व्हाव्या अशी इतर सामग्री अनुकूल नसते. त्यांना बाहेर

काव्य आणि काव्योदय

आणणारे, त्यांचा विकास करणारे प्रसंग नसतात. शिक्षणाच्या अभावा-मुळं पुष्कळांची प्रतिभा जागचे जागी दडपून जाते. कोणी गरीब म्हणून, कोणी अति श्रीमंत म्हणून, कोणी भलत्याच संगतींत पडले म्हणून. कोणी कशानें तर कोणी कशानें, याप्रमाणें बहुतेक प्रतिभेच्या विकासास मुकतात ! “ महासागराच्या तळीं किती तरी अगणित आणि अमोलिक रत्नें पडलेलीं असतील ! पण तीं जोंवर बाहेर आलीं नाहींत, कारागिराच्या हातीं पडलीं नाहींत आणि अनुरूप कोदणांत बसलीं नाहींत, तोंपर्यंत त्यांचें तेज आणि योग्यता कोणास कळणार ! ” प्रतिभाशक्ति मुळांत असली तरी ती ज.गृत व विकसित करणारे विषय भांवतीं पाहिजेत, आणि अभ्यासानें ती परिपक्व झाली पाहिजे; भौतिक, मानवी आणि राजकीय परिस्थिति प्रतिभेच्या वाढीला अनुकूल पाहिजे. जे संदेश, जीं संवेदनं, जे क्षोभ, जे आवेग प्रतिभा सांठवून ठेवणार, आणि परत हजर करणार ते मूळचेच तिला वेधणारे पाहिजेत. त्यांत कांहीं तरी विशेष पाहिजे. नुसत्या हरिकथा, नुसते वीरप्रताप गाणारीं काव्यें सामान्य प्रतिभेच्या माणसांसही रचितां येतील. तशीं काव्येंही ज्या देशांतल्या लोकांत प्रचलित नाहींत तो देश आणि ते लोक आजून मानवी सुधारणेला पारखे आहेत असंच म्हटलें पाहिजे. सुधारणेच्या प्रवासांत अगदीं मागें पडलेले रानटी लोकही घेतले तरी त्यांचेमध्ये गाणीं आणि तीं रचून म्हणणारे शार्डर असावयाचेच. त्यांच्या त्यांच्यांत जो मोठा बलवान, जो पुष्कळ खाणारा, पुष्कळ शिकार मारणारा, फार पळणारा, आणि पटाईत तिरंदाज असेल त्याचे पराक्रम सांगणारे पोवाडे त्यांच्यामध्येही असावयाचे. दर एक उत्सवाच्या—जलशाच्या वेळीं हे पोवाडे, हीं गाणीं, म्हणत स्त्रीपुरुषांचे मेळे नाचत असावयाचे. कोंकणांतल्या कित्येक डोंगरी जातींचीं आवडतीं गाणीं ठरीव सुरांनीं म्हटलेलीं ज्यांनीं ऐकिलीं असतील त्यांना बरील म्हणणें तावडतोब समजेत. या पोवाडेवजा काव्याला, फक्त पाहिलेलें किंवा ऐकिलेलें किंवा पाहिलेलें आणि ऐकिलेलें स्पष्टपणें सांठवून पुनः हजर करणारी

१ Civilization नागरतेचा संस्कार.

कल्पना असली, आणि तालांत वसणारी व गमतीची वाटेशी शब्दसामग्री असली म्हणजे झालं ! पण या काव्याला ही दुसरी सामग्री लागतेच. म्हणजे, काव्यविषयाला लागणारीं सगळीं चित्रें, सगळे संदेश, सगळे मनोविकार जरी एकामागून एक जसे हवेत तसे प्रतिभेनें मनापुढें हजर केले तरी जनांना ऐकूं येणारें काव्य कोठें आहे ? त्यानें फक्त अमूर्त-निर्गुण काव्य तयार होईल, कवितेचा जीव सांपडेल. पण नुसत्या जीवानें काम भागतें थोडेंच ! प्राणाला कुडी मिळाली पाहिजे ना ! कुडीवांचून प्राणांचा प्राणी होत नाही, तसंच नुसतें प्रतिभाचित्र म्हणजे काव्य नव्हे. मनोमय छाया आणि मनोमय मूर्ति, मनोमय प्रसंग आणि मनोमय भावना यांनीं मनोमय काव्य होईल. तें जगाला दिसणार नाही किंवा ऐकूं येणार नाही. तसें व्हावयाला या मनोमय काव्याला आवरण मिळालें पाहिजे. काव्याचा प्राण आणि काव्याचा देह यांची गांठ पडली पाहिजे. तसें झालें म्हणजे काव्याचा जन्म व्हावयाचा.

मनोमय मूर्ति किंवा छाया किंवा चित्रें हा जसा काव्याचा जीव, हृदयाची खळखळ, हर्षशोकादि भावना आणि अंतःकरणाचे क्षोभावेग हा जसा काव्याचा आत्मा, त्याप्रमाणें तालसुरांनीं मंजुळ, व्यंजकतेनें अन्वर्थ व समर्पक झालेले आणि जिवंत रसानें थबथबलेले शब्द हा काव्याचा देह होय. कवितेचा देह म्हणजे अंतःकरणाच्या उदारांची वाणी. अंकगणिताची, हिशेबाची, न्यायवादाची किंवा युक्तीच्या विवेचनशृंखलेची ती भाषा नव्हे. हृदयांतून निघणाऱ्या आणि हृदयांतच परत येणाऱ्या रक्ताप्रमाणें रंजित झालेले शब्दौघ मनोभावांच्या रंगांनीं रंगलेले असावयाचे. संतापानें संतप्त, दुःखानें दुःखित, आनंदानें आनंदित असेच त्या त्या भावनांचे उद्गार असावयाचे. बालांच्या मुग्ध प्रेमाची आणि सहज लीलांची भाषा तशीच मुग्ध आणि सहज असावयाची. ती बालांप्रमाणें नाचत-बागडत, हांसतखेळत असावयाची. देहभान विसरायास लाविणाऱ्या त्वेषाची भाषा ही देहभान विसरलेली आणि आवेशानें तुफान सुटलेली

१ मनोविकार. हृदयांतील भाव-भावना.

काव्य आणि काव्योदय

नसेल तर त्वेष लुला पडेल. रसाचा लोंढा वाहणारी रसवंतीच काव्याची कुडी. तिजवांचून काव्यात्मा जो मनोभाव आणि हृदयोद्धार त्याचें चालायाचें नाही, त्याचें गाडें थांबायाचें; आणि काव्यात्म्यावांचून या कुडीलाही धडगत नाही. नुसत्या तालसुरांनीं बांधिलेल्या शब्दांना, नुसत्या गवयावांचून व नुसत्या गायनाच्या भोक्त्यांवांचून कोणी विचारणार नाही. निदान काव्याचे ऐवजीं नुसते तालसुरवद्ध शब्द जर कोणी देऊं लागेल तर कोणीही रसिक सहृदय माणूस ते पत्करणार नाही. केवळ छंदोबंधनाला काव्य म्हणून उराशीं बाळगणारे अल्पसंतुष्ट प्राणी जगांत आहेत ! तालवद्ध शब्दव्यवस्थेनें त्यांना होणाऱ्या आनंदाचा विरस करण्याची माझी इच्छा नाही ! पण मी तरी असल्या शब्दांची किंमत प्राण निघून गेल्यावर मागें राहिलेल्या प्रेतापेशां अधिक करणार नाही, जींत प्राण आजून धालावयाचा आहे अशा कुडीपेशां अधिक समजणार नाही.

“ मंड्यावरी लोंकर दाट भारी । थंडीस त्याच्या बहुधा निवारी ॥ ”
— कोणी तरी

किंवा—

“ मग घेउनि आशेला, गेला, रक्षुनि विप्रयागाला ।
श्रीराम कौशिकीला, सरयूला, तेथुनी प्रयागाला ॥ ”

— कृष्णविजय अ० ७९, ९

किंवा—

“ घोका नीट न म्हणतां स्वगुरु निगद साधु शिष्य तोकांनीं।
लोकांनीं दृढ केल्या प्रभुच्या अपवाद जाय तो कार्नी ॥ ”

— कृष्णविजय (३, १०९)

हीं सारीं कमी अधिक अंशांनीं तालवद्ध शब्दरचनेचीं उदाहरणें आहेत. पहिल्यांत तर तालाशिवाय काव्याचें कोणतेंच लक्षण नाही. दुसऱ्यांत ‘ला’ च्या आवृत्तीची तालाला जोड आहे. तिसऱ्यांत थोडासा अर्थचमत्कार आहे. परंतु सांगावयाचा अर्थ साधा असून तो ज्यांच्या दडपणाखालीं चिरडून जाईल अशा अवजड शब्दांनीं सांगितल्यामुळे

त्या अर्थचमत्काराची गोडी तितकी कमी होऊन काव्यदृष्टीने तो अगदी कनिष्ठ ठरतो. ही त्या त्या कवीच्या कवितेची उत्तम म्हणून उदाहरणे दिलेली नाहीत. सहज पाने उघडल्यावरोवर पुढे आलेली दिली आहेत. येवढ्यावरून त्या कवीची योग्यता ठरविण्याचा उद्देश नाही. कारण कथानकी काव्याचे कित्येक उत्तमांतले उत्तम मासले त्या कवीच्या काव्यांत आहेत. शब्दांची नुसती तालबद्ध मांडणी केली म्हणजे कविता झाली असें होत नाही, येवढेंच दाखविण्याचा येथे उद्देश आहे. लघु-गुरु अक्षरांचा अनुक्रम साधून आपला अर्थ सांगितला की कव्य होत नाही. काव्यांत काव्याचा प्राण जो मनोभाव, हृदयावेग आणि रस तो हवा. त्याप्रमाणे त्या मनोभावाची स्वभावेसिद्ध जी भाषा, त्याला त्याला शोभणारी त्या त्या रसाने ओली झालेली, त्या त्या भावावेगाला अनुरूप तालसुगुनी बांधिलेली आणि त्या भावनांनाच अन्वर्थक अशी भाषा हवी. या दोहोंचा संगम झाला तरच काव्यनिष्पत्ति होते. देह आणि आत्मा, कुडी आणि प्राण यांची जोडी जमली पाहिजे.

काव्यदेहाचे वरती जे वर्णन दिले त्यांत त्याचे पहिले लक्षण तालबद्धता हे सांगितले आहे. काव्याचे शब्द तालबद्ध असावे लागतात. त्यांत लघु गुरु अक्षरांचा क्रम तालाला जमेल असा असला पाहिजे. छंदांत किंवा वृत्तांत बसविल्याशिवाय, रस व मनोभाव भरपूर असूनही कविता होत नाही. विषयरसाला, मनोभावाला, सोद्वार अर्थालाच कव्य म्हणणारे, भाषा व शब्दरचना कशीही असली तरी हृदयैकसंवेद्य अर्थ असला म्हणजे काव्य झाले असे प्रतिपादन करणारे काव्यशास्त्री झाले आहेत. परंतु उदाहरणे देतांना त्यांनी नेहमी वृत्तबद्ध कवितेचीच दिलेली आहेत. हृदयोद्धारप्रधान गद्य लेख पुष्कळ असतात; आपल्या भाषणांनी मोठाल्या लोकसमुदायांस धुब्ध आणि अनावर करून सोडणाऱ्या किंवा संबंध सभागृहाला अश्रु ढाळायला लावणाऱ्या वक्त्यांची भाषणे प्रायः मनोवृत्तीच्या उद्दारांनी प्रवृत्त झालेली व भरलेली असतात; हृदयांत

१ Rhythmic. नियमित अंतराच्या बंधनाने, नेमक्या अंतराने बांधिलेले.

२ केवळ हृदयालाच समजणारा.

काव्य आणि काव्योदय

उगम पावून हृदयासच मिळणारे वाक्प्रवाह ते असतात; परंतु त्यांचा अन्तर्भाव कोणी काव्यशास्त्रीही अजून काव्यांत करीत नाही. गद्य-वाङ्मयांत अभियुक्त होऊन बसलेले निगम्यापेशां अधिक ग्रंथ याच प्रकारचे असतात. ते अर्थाने काव्यमय असतात, परंतु ते काव्ये नव्हत. सगळ्या कादंबऱ्या, सगळीं नाटकं कर्मा अधिक प्रमाणाने मनोवृत्तींच्या आणि मनोभावांच्या पायावर रचिलेलीं असतात; दया, अनुकंपा, रागद्वेष, लोभ, मत्सरादि हृदयधर्मच प्रस्फुरित करायाचा त्यांचा उद्देश असतो—निदान त्यांचेकडून मुख्यतः तेच कार्य घडते; असें असून त्यांची कोणी काव्यवाङ्मयांत गणना करीत नाही. काव्याचा आणि तालसुरांचा इतका निकट सहवास झालेला आहे की, दुसऱ्यावांचून पहिल्याचा संभवच कोणी शक्य मानित नाही. सर्व सुधारलेल्या समाजांत यासंबंधाने एक-वाक्यता आहे. सुधारणेच्या मार्गांत अगदीं मागासलेल्या लोकांपासून तो सगळ्यांच्या पुढे धांवणाऱ्यांपर्यंत सगळ्यांनीं जणू काय एकमताने या बाबतींत ठराव करून टाकिला आहे. काव्य म्हटले की त्याची रचना वृत्तबद्ध, अर्थात् तालसुरांच्या नियमांनीं बांधिलेली असली पाहिजे. त्याशिवाय काव्याच्या अर्थाने जे मनोभाव संबोधित व्हावयाचे ते होतच नाहीत. गाणे आणि काव्य यांची याप्रमाणे अखंड मिठी बसलेली आहे. आणि ती बरोबरही आहे. निसर्गतः अत्यंत प्रतिभाशाली असूनही पुष्कळ कवींची कविता केवळ तालबद्धतेच्या व सुरबद्धतेच्या अभावामुळे, व्हावी तितकी लोकप्रिय झाली नाही, व तिने व्हावयाचें तें कामही झालें नाही. प्रतिभेच्या भरान्या कालदेशांच्या उपाधींस ओलांडून पलीकडे जाणाऱ्या असून शब्दांतील माधुर्याचें ज्ञान कमी असल्यामुळे किंवा तालसुरांचें महत्त्व ओळखावे तसें न ओळखल्यामुळे कित्येक कवींचीं काव्ये सांदीस पडून राहिली आहेत, आणि मार्मिक वाचकांचाचून दुसऱ्यांना दुर्बोध झाली आहेत. शब्दांची श्रवणमधुरता ओळखून त्यांची मांडणी तालसुर संभालून करणे हे कवीचें मोठें कसब आहे. तालसुरांचा व काव्याचा हा निकटसंबंध कृत्रिम नाही. तो निसर्गसिद्धच आहे. 'पदलालित्य' हा केवळ काव्याचा कृत्रिम भाग आहे असें म्हणणारे पुष्कळ आहेत. आणि

त्यांच्या म्हणण्यांत थोडासा अर्थही आहे. पण सगळा नाही, थोडा आहे. शब्दांची मांडणी तालासुरावर जुळेशी करणे हे कसब आहे. अभ्यासाने साध्य होणारी ही कला आहे. अर्थात् तिला प्रतिभेच्या जोडीला नेऊन वसवितां येत नाही. या दृष्टीने तिची प्रतिष्ठा दुय्यम प्रतीची ठरते, तरी ती अगदीच टाकाऊ नाही. ती कला नीट साधली नाही तर कवीचे काव्य लंगडें पडते. ' रथ थडकले भडकले हय शस्त्रज वन्हि धडकले वरते ' या एका चरणांत तालसुरांची आणि शब्दसौष्टवाची जी जोड जमली आहे तिचा विरस ' हय, ' ' शस्त्रज, ' ' वन्हि ' या वेसूर किंवा निरस शब्दांनीं केला नसता तर हा चरण कवीच्या कसबाचे मासलेवाईक उदाहरण झाला असता. रणांगणांतील धडाका हा काव्यार्थ असल्यामुळे ' थडकले, भडकले, धडकले ' या 'ड' कारयुक्त शब्दांची योजना त्याला अनुरूप झाली आहे. शब्दोच्चार आणि काव्यार्थ यांचा निसर्गसिद्ध संबंध दाखवायला हा चरण उपयोगाचा आहे. शब्द आणि काव्यार्थ यांचा हा गूढसंबंध समजणे हे कवीच्या रसज्ञतेवर अवलंबून असते. तालाला व सुराला धरून ते ते शब्द त्यांच्याशी स्वभावतः जमणाऱ्या काव्यार्थाला जमतील असे मांडणे हा कवीच्या कुशलतेचा प्रकार आहे. शब्दोच्चार व शब्दार्थ यांचा गूढ संबंध जसा निसर्गसिद्ध आहे तसाच तालसूर आणि काव्यजीव यांचा आहे.

मुलें आनंदलीं म्हणजे त्यांच्या मनांतला भाव गद्यानेच सांगतांना तीं तें गद्य तालावर म्हणतात. " हरली-हरली " " भ्याली-भ्याली " " सू-ऊ-श्यो " वगैरे शब्द सुरेल रीतीनें म्हटलेले मुलांच्या तोंडचे पुष्कळांनीं ऐकिले असतील. आपण डाव जिंकिला, आणि उलट पक्ष हरला याचा आनंद आणि हरलेल्या पक्षाला हिणविण्याची इच्छा या दोन मनोविकारांचा येथें प्रकर्ष होतो, आणि तो तालसुरांवर बाहेर पडणाऱ्या या शब्दांनीं व्यक्त होतो. मनोविकारांचा प्रकर्ष आणि तालसूर यांचा संबंध जोडून जोडिलेला नाही, आपोआप जडलेला आहे. स्वाभाविक आहे. आणि सार्वत्रिक आहे. मुलें म्हणजे बाल्यावस्थेंतली मनुष्यजाति. तेव्हां मनुष्यजातीच्या बाल्यापासून आतांपर्यंत हा संबंध

काव्य आणि काव्योदय

चालत आलेला आहे हें उघड आहे. मनोविकार, मनोभाव, हृदयोद्गार यांचा अपूर्व प्रकर्ष हा जर काव्याचा जीव, तर त्यांशीं मुळापासून संलग्न असलेल्या तालसुरबद्ध शब्दांचा प्रकर्ष हाच त्याचा देह असला पाहिजे. मुलांच्या साध्या-उजू-क्षणभर टिकणाऱ्या मनोभावांचा उत्कृष्ट विकास कवीच्या हृदयांत झालेला असतो. या मनोभावांचा अनुकूल प्रसंगानें झालेला उन्नत उद्गार हा जर काव्यदिपय, तर त्याची भाषा-शब्द-रचना तालसुरांनीं बांधिलेल्या शब्दसंगमाच्या अत्यंत परिपक्व स्वरूपाचीच असली पाहिजे. हें जर स्पष्ट आहे, तालसूर आणि शब्द सौष्टव यांचा व काव्याचा जर अनोन्याश्रयसंबंध याप्रमाणें सृष्टीनेंच लावून दिला आहे, तर छंद किंवा वृत्तबंध हें काव्याला आवश्यक नाही म्हणणें अस्वाभाविक ठरत नाही काय ? अर्थात् उत्तम काव्याला दोनही अवश्य आहेत. मनोभावांचा प्रकर्ष जसा हवा तसाच तालसूरबद्ध शब्दांचा देह हवा. असे शब्द शोधून काढणें, व ते काव्यार्थाला पोषक होतील अशा तालसुरांत मांडणें हें कामही कवीच्या प्रधानकार्यांपैकीं एक आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. किंबहुना ज्या कवीला हें करितां येत नाही, ज्याला ही कला साधली नाही, तो 'कवि' या पदवाला तितका अधिकारी नाही असेंच म्हटलें पाहिजे. हें छंदोबंधन कित्येक कवींच्या गळ्यांत लोटण्यासारखें होतें, व त्यामुळें त्यांच्या प्रतिभेच्या संचारास अडचण होते हें खरें आहे. झंजावाताच्या सोसाट्यास ज्याप्रमाणें नियमन असह्य होतें त्याचप्रमाणें कित्येक कवींच्या काव्यौघास वृत्तनिर्वंध मानवत नाही. पुष्कळदां त्यांच्या काव्यार्थाची त्यामुळें रसहानि होते. परंतु तेवढ्यामुळें वृत्तनिर्वंध नाहीतसे करणें म्हणजे काव्याचा कपाळमोक्ष करणें होय. कित्येक अद्वितीय व्यक्तींचे विकार-विचार व प्रेरणा ज्याप्रमाणें त्यांच्या देहाला आवरत नाहीत-देहाच्या बंधास तोडून त्या जशा उद्दाम होतात; कोठें शीर तोड तर कोठें हात मोड, कोठें मेंदूचा भंग का, अशा रीतीनें कित्येकांच्या अंतरुद्रारांचा स्फोट होतो, आणि देहाच्या मर्यादा असह्य झाल्यामुळें ते वेडे किंवा त्रेफाम होतात, तसेंच कित्येक प्रचंड प्रतिभेच्या कवींचें होतें. त्यांना वृत्तबंध सहन होत

नाहीं. त्यांनी तो तोडून आपल्या काव्यास स्वैर संचारुं दिलें नाहीं तर तो त्यांच्या काव्याला पक्षाघातच व्हावयाचा. नियम आणि निर्वेध सामान्य लोकांकरितां होत. असामान्य विभूर्तीना तुमचे सामान्य नियम काय कामाचे ? ते ज्या तंत्रानें चालतील, वागतील, तेच त्यांचे नियम. असामान्य प्रसादाच्या कवींचे शब्द तोंडावाटें निघतील तोच त्यांचा क्रम आणि तेंच त्यांचें वृत्त. तालसूर आणि भावार्थ हे त्यांच्या शब्दामार्गे धांवत यावयाचे. प्रसन्न प्रतिभेच्या प्रेरणेनें त्यांनीं नुसतें आलापत रहावयाचें. त्या आलापांतील हृद्य, रस आणि माधुर्य हीं मागून इतरांनीं पाहावयाचीं ! त्यांना काय ? ते कशाची पर्वा करतात ? हा शब्द घालूं कीं तो घालूं ! अशी तागडी जोखगारे कवि ते सामान्य कवि. अद्वितीय आणि प्रासादिक कवींच्या तोंडून निघतील ते शब्द योग्यच असावयाचे, काव्यमयच असावयाचे. ते तसे आह्मांस वाटले नाहींत तर बहुधा आमचा दोष. आमची सहृदयता तितकी जागृत झाली नाहीं, किंवा आमच्या रसज्ञतेचा व्हावा तितका विकास झालेला नाहीं, कदाचित् काव्यांगच आमच्या प्रकृतींत नाहीं असें म्हणावयाचें. अशा कवींचे शब्द सहसा उगाच निघावयाचे नाहींत. त्यांना झालेल्या अपूर्व स्फूर्तीनें ते निघालेले असतात. ती स्फूर्ति गेली म्हणजे त्यांचे त्यांनाही कदाचित् ते दुर्बाध होतात. परंतु ज्या उदात्तस्फूर्तीपासून त्यांचा जन्म झाला, त्या स्फूर्तीचा अनुभव आल्यावर त्यांचा उलगडा होतो. कधीं कधीं हें कवी प्रतिभेच्या उन्मादानें विसंगतही बोलतात, नाहीं असें नाहीं. आणि अशा प्रसंगीं 'कवि' आणि 'वेडा' यामधील अंतर अत्यन्त सूक्ष्म होतें हेंही खरें आहे ! आपक, कवि आणि वेडा या तीनही विभूति वस्तुतः प्रकृतीनें एकच असतात; त्यांना परस्परांहून भिन्न ठरविणारे विशेष अगदीं सूक्ष्म असतात. तिघांहीमध्ये कल्पना किंवा प्रतिभाच जोरावर असते. आणि तीच त्यांच्या मनःसंभव विषयांना सगुण साकार बनविते. प्रतिभेचा कांटा जरा इकडे ढळला कीं माणूस कवि होतो, आपक होतो. तिकडेच्या अंगास झुकला कीं वेडा होतो. या तीन विभूर्तींत याप्रमाणें प्रकृतिचें साधर्म्य असल्यामुळे, प्रतिभेच्या स्वैर विहाराच्या भरांत कवींच्या

काव्य आणि काव्योदय

तांडून निघालेले कित्येक शब्द क्वचित् 'वेड्याच्या' शब्दांसारखे असणे संभवनीय नाही असे नाही. परंतु असे प्रसंग फारच विरळा येतात. शैलेच्या काव्यांत पांच चार स्थळे आजून तरी मला या मासल्याची वाटतात. कोणास डाऊक, त्यांतील रहस्य समजण्यास लागणारी मनाची स्थिति आजून मला प्राप्त झाली नसेल ! किंवा कदाचित खुद्द शैलेच त्या ओळी लिहिते वेळी ज्या तंद्रित होता ती सर्वांशीच अतीन्द्रिय असेल. कसेही असो, शेक्सपीअर, शैले, कोलरिज् किंवा ब्राउनिंग या इंग्रज कवींच्या काव्यांत अशीं स्थळे कांहीं आहेत असे वाटते. आमच्या इकडे तुकारामा शिवाय इतक्या उंचावर चढणारा कवि क्वचित् असेल. आणि खुद्द तुकारामही केवळ काव्याने इतका वेडा कधीच झाला नाही. त्याच्या भक्तीची तंद्री मात्र पुष्कळवेळां या दर्जाची असते. त्याच्या गाथ्यांत पुष्कळ अभंग आज आह्मांस दुर्बोध आहेत. परंतु त्यांची दुर्बोधता प्रतिभेच्या असामान्य प्रज्वलनाने आलेली नसून शब्दयोजनेच्या दोषामुळे, किंवा शब्दांच्या अध्याहारामुळे किंवा तत्कालीन परिस्थिति आणि हल्लींची परिस्थिति यांत पडलेल्या दुर्लभ्य अंतरामुळे आलेली आहे असे वाटते. त्याची अभंगवाणी जेथे खरोखरच अत्यंत प्रसन्न-अत्यंत प्रतिभायुक्त आहे, जेथे भक्त व भगवंतांतील अंतर-दुजेपण ही विलीन होऊन मधला पडदा दूर होतो आणि दोघे एकच होतात, तेव्हांही ती दुर्बोध होत नाही. इतकेच नव्हे, त्याच्या इतर अभंगांपेक्षां कांहीं अंशीं येथे ती सुबोधच असते. अशा कोर्टांतील कवींची वचने वेड्याच्या वरळण्याप्रमाणे क्वचित् विसंगत असली तरीही तालभंग किंवा सुरभंग त्यांच्या हातून क्वचितच होतो हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. तालाचे नियम, सुराची ठेवण, वृत्तांचे नियम हे कवि कधी शिकलेले नसतात, किंवा त्यांची ते कधी पवाही करीत नाहीत. तरीही त्यांच्या वाण्यांत जो ताल, जो सुरेलपणा, आणि जो वृत्तचमत्कार असतो तो इतरांस आवर्जूनही येत नाही. कोकीळ, चास, कुकुटकुंभा, बुलबुल, सालुंकी वगैरे पक्ष्यांच्या कंठांत जशी मुळचीच माधुरी आहे, त्याचप्रमाणे या कवींची वाणी अनायासे गोड असते. त्यांना अंतःकरण-प्रवृत्तीनेच शब्दांतील माधुरीचे ज्ञान असते. त्यांचे गाणे निसर्गसंगीतच

असतं. त्यामुळं वृत्ताची अपेक्षा त्यांना नसतांही त्यांच्या शब्दांची अपेक्षा करीत वृत्त त्यांचे मागोमाग येतं. 'गवयाचें पोर रडलें तरी सुरावर रडायचें' या अतिशयोक्तीतील तथ्यांश पाहेला म्हणजे वरच्या म्हणण्याचा उलगडा होतो. आमच्या कवींचें लक्ष काव्याच्या या वाजूकडे निसर्गानेही फारसें ओढिलें नसावें असें दिसतें. तुकारामाच्या गाथ्यांत तालासुरांस सोडून हवे तसे नाचणारे अभंग पुष्कळ आहेत.

काव्यात्म्याच्या देहाचा दुसरा गुण म्हणजे काव्यार्थास अनुरूप शब्द-योजना. काव्यांत जेवढा व जसा अर्थ गोंवायाचा असेल तेवढाच व तसाच गोंवावा यासाठी योग्य तेच शब्द कवितेंत योजावे लागतात. शब्दांची समर्पकता साधणें हेंही कवीच्या कसबाचें एक महत्त्वाचें अंग आहे. काव्यार्थ थोर असून तो सांगणारे शब्द समर्पक नसले तर रसभंग कसा होतो हें वामनाची किंवा कांहीं मोरोपंताचीही कविता वाचणारांस सांगणें नको.

“ ने वित्त मद श्र भ्रा । तापवि परि निर्धना यदा दध्ना ।

वा करुणेच्या अभ्रा । श्री दासी संगदा करी बभ्रा ॥ ”

—कृष्णविजय अ० ८१. ५५

किंवा—“ धांवाति अन्योन्यावरि ते दोषे दंपतीच अपकार । ”

—महाभारत, दुःशासनवध

किंवा—सीतेच्या शोकाचें वर्णन करितांना

“ उडुपनिभ त्वद्वदन स्मृतिगत होऊनिया मुला तापवितें ॥

होइल केव्हां शोकक्षितिध्र भेदाह जेंवि धरिता पविते ॥ ”

—कुशलवोपाख्यान, अ० ८. ७

किंवा—“ कांसल्या एकवीरा, मम जननि नव्हे विरसू काय वंध्या ।

ऐसें बोलोनि केली क्षितिदुहितृसुतें हृद्रयें तुच्छ संध्या ॥

—कित्ता, अ० ६. १६

या सगळ्या चरणांत शब्दांच्या समर्पकत्वापेक्षां उच्चारकडेच कवीचें विशेष लक्ष गेल्यामुळें काव्यार्थाचें पोषण व्हावें तसें झालें नाहीं. पहिल्यांत 'भ्रा' च्या अनुवृत्तीच्या नादीं लागून, दुसऱ्यांत जेंवि 'दांडगे

काव्य आणि काव्योदय

हत्ती' च्या ऐवजी 'अपकार दंपतीच' या कृत्रिम पदाची योजना करून, तिसऱ्यांत 'तापविते ता पवितें' असें चतुराक्षरी यमक साधण्याच्या भरीं भरून शोकावेगविब्हल मतीला सहसा न सुचणारे 'उडुपनिभ' 'शोक-क्षितिघ्र भेदारह' 'धरिता' 'पवितें' इत्यादि धुंडून आणिलेले शब्द दडपून आणि चवथ्यांत क्रोधावेशाची तप्त रक्तिमा, कोमल व मधुर 'संध्या' शब्दानें दाखविण्याचा वृथा प्रयत्न करून काव्याची हानि केल्यासारखी दृष्ट दिशते. समर्पक शब्द खऱ्या कवींना धुंडाळावे लागत नाहींत. काव्याचा ओघ हृदयांत दाटला म्हणजे तो समर्पक शब्द आपल्या बरोबर घेऊन बाहेर पडतो. कोठें कोठें अर्थ-विषय आणि तद्वाचक शब्द यांची कधींच बरोबर गांठ पडलेली नसते. अशा कवींचीं काव्ये कधींही उत्तम प्रतीचीं उतरत नाहींत. काव्यार्थाला बरोबर जमेल असा शब्द कधीं कधीं उत्तम कवीलाही धुंडाळावा लागतो. परंतु काव्यार्थ शोकाचा किंवा रागाचा, नेहमींच्या साध्या शब्दांनींच चांगला व्यक्त होणारा असतां, केवळ यमकचमत्काराकरितां किंवा दुसऱ्या कांहीं गौण हेतूस्तव शब्द धुंडाळीत वसणें हें कवित्वास कमीपणा आणणारें आहे असें माझे मत आहे. वर दिलेल्या उताऱ्यांत असाच प्रकार झाला आहे, हें सहृदय वाचकांस तेव्हांच कळून येईल. तेच शब्द समर्पक असले म्हणजे काव्यार्थाचा परिपोष कसा होतो आणि रासिकांस किती आनंद होतो तें दाखविण्यासाठीं खालीं कांहीं उदाहरणें देतां:—

“ चळला न अचळसा वरि भरला रक्तें मनांत रागानें ।

खवळे शिवला पायें जाणों हरि कीं खगेंद्र नागानें ॥ १ ॥ ”

—गदापर्व अ० ३, २१

“ नरवर अर्जुन कोठें पुरुपाधम सूतपुत्र तूं कोठें ? ।

वाचाळा नाचावें सस्तवर्नी न स्ववर्णनीं ओठें ॥ १ ॥ ”

—कर्णपर्व अ० २५, १८

“ दुर्योधनेंहि तेव्हां केलें निःसीम युद्ध परि सेना ।

रक्तें न्हाली, भ्याली, झाली विमुख, प्रभूक्त परिसेना ॥ १ ॥ ”

—कित्ता अ० ४९, ७३

“ गुंजारवें भ्रमर गुंजति त्यांत देवें ।
वेणुध्वनो मिसळिला मृदु वासुदेवें ॥
आपादकंठ-वन-माळ अशी विराजे ।
ते सेविती मधुप होऊनि देवराजे ॥ १ ॥ ”

—वेणुसुधा

“ जाळीन हें तोंडचि जाण अर्धी । मुखें जया देशि अनंत आधी ।
न माय तूं वैरिण होसि साची । माझे मनों भाव खरा असाची ॥१॥”

... ..

रडे फुंदफुंदे, शिरीं पादपद्मा । धरी, सन्न मानी जया नित्य पद्मा ॥ १ ॥

भरतभाव

हीं उदाहरणें असावीं तितकीं चांगलीं नाहींत. परंतु तशीं उत्तम उदाहरणें शोधित वसून काढावीं लागताल आणि तीं शोधित वसायाला मला वेळ नाही. म्हणून जवळच हाताशीं पडलेल्या पुस्तकांतलीं सहज सांपडलीं तीं वर दिलीं आहेत. तथापि, आयासानें शोधून जुळलेल्या शब्दयोजनेंत आणि काव्यौघावरुन अनायासें आलेल्या शब्दयोजनेंत समर्पकतेच्या मानानें फरक किती असतो येवढें लक्षांत येण्यास याही उदाहरणांचा उपयोग होण्यासारखा आहे.

समर्पकतागुणामध्ये दोन तीन गोष्टींचा समावेश होतो. एक तर शब्द विवक्षित अर्थाशीं तंतोतंत जुळला पाहिजे. दुसरें तो थोड्यांत पुष्कळ सांगणारा पाहिजे. तिसरें तो अर्थवाचक असेल त्यापेक्षां अर्थ-सूचक असला पाहिजे. काव्यार्थाचा पोषक होणाऱ्या पुष्कळ गोष्टी त्याशीं संलग्न असून त्या त्यानें सूचित केल्या पाहिजेत. कवितेची भाषा अल्पाक्षरा व बव्हर्था असायास पाहिजे. उत्तम कवीच्या शब्दांत अल्पही फेरफार करितां येत नाहीं. याचें कारण त्याची शब्दयोजना अत्यंत समर्पक असते. इंग्रजी वाङ्मयांत या बाबतींत टेनिसन कवीची ख्याती आहे. वर्डस्वर्थच्याही उत्तम काव्यांतील शब्दयोजना अशीच समर्पक असते. तींत नुसतीं अव्ययेही उगाच पादपूरणार्थ किंवा यमकसाधनार्थ यावयाचीं नाहींत. आमच्या कवींना ‘च’ ‘ही’ या अव्ययांची व ‘तो,’ ‘ती,’ ‘ते’ व ‘हा,’ ‘ही,’

काव्य आणि काव्योदय

‘हे’ या सर्वनामांची मातब्बरीच वाटत नाही. एकादी मात्रा कमी आहे दे यांतलें एकादें पद घुसडून, असें आमच्या चांगल्या कवींचेही होतें. थोडक्यांत पुष्कळ अर्थ आणायाचा प्रयत्न मोरोपंतानीं केला आहे खरा, परंतु तो बहुधा बुद्धीला आल्हाद देणारा झाला आहे. काव्यरसपोषक झालेला आढळत नाही. त्यावरून त्याच्या बुद्धीची कुशाग्रता जितकी सिद्ध होते तितकी सहृदयता होत नाही. वरच्या चरणांतील शेवटच्या अक्षरांना जुळतील अशीं अक्षरें खालच्या चरणांत आणावयाचीं हें आधीं ठरवून मग अर्थ धुंडाळीत बसावयाचें व तो कसा तरी प्रकृतविषयाशीं जुळवून व्यावयाचा हा प्रकार मोरोपंताच्या काव्यांत जितका आढळतो तितका इतरत्र आढळत नाही. त्यानेंच त्यांच्या काव्यौघाची पुष्कळदां रसहानी होते. मुक्तेश्वराचें भारत आणि मोरोपंताचें भारत शेजारीं शेजारीं ठेवून पाहणारांस मोरोपंताचा हा एकाअर्थीं अनिष्ट विशेष सांगावा लागत नाही.

काव्याला तालबद्ध व समर्पक शब्दयोजना लागते तशीच सरस शब्द-योजना लागते. शब्दांतील रस हा काव्यांतील मनोभावांचा वाहक असतो. मनोभाव आणि रस हीं एकाच वस्तूचीं. दोन अंगें म्हणावीं किंवा परस्परसाक्षेप जोडी म्हणावी. हृदयाची वृत्ति या नात्यानें जो मनोभाव म्हणावयाचा तोच शब्दांतील अर्थ या नात्यानें रस होतो. मनुष्यांचीं हृदये जशीं स्वभावतः कोमल, कठोर, सौम्य, शीघ्रक्षोभी, संथ इत्यादि नानाप्रकृतींचीं असतात तशींच शब्दांचीं अंतरंगेही नानाप्रकारचीं असतात आणि हृदयाविर्भाव जसा असेल तसाच शब्दार्थाचा आविर्भाव नसेल तर काव्य साधावयाचें नाही. वीराच्या रुद्र मुद्रेचें वर्णन करितांना ‘कमल’ ‘पद्म’ पदांचा प्रयोग कानाला कर्कश लागतो. किंवा दयनें द्रवणाऱ्या हृदयाचा उल्लेख ‘पर्वत’ ‘शिला’ च्या योगानें केलेलाही तसाच कर्कश होतो. शब्द म्हणजे खरोखरी वागिंद्रियाच्या किंवा वाग-

१ रसानें भरलेली. रसमय.

२ हृदयाच्या वृत्तीचें प्रकट होणें.

वयवाच्या विवक्षित मोडणीने वाहेर टाकिलेले वायूचे झोत. ते मुळीं निर्जात्र, निर्विकार असावे. परंतु मनुष्याच्या आध्यात्मिक प्रकृतीची घटनाच अशी आहे की, त्याला या वायूच्या प्रवाहांत कठोरता, मृदुता, वक्रता, कारुण्य, वत्सलता इत्यादि गुणांचा वास आढळून येतो. आणि त्या-त्याप्रमाणे हे शब्द त्याला कठोर, कोमल इत्यादि वाटतात. ते ते गुण व्यक्त करण्याचा आणि ते ते मनोभाव किंवा मनोविकार उद्बोधित करण्याचा जो शब्दांचा धर्म तोच रस होय. उष्ण पदार्थापासून किंवा विजेनें भारलेल्या पदार्थापासून उष्णतेच्या किंवा विजेच्या लहरी निघून इतर पदार्थांत शिरतात आणि त्यांसही 'आपणांसारखे' करितात असे पदार्थविज्ञ म्हणतात. शब्दही आपल्या अंतरंगांतील रस वाचकांच्या हृदयांत पाठवितात आणि त्या हृदयांस द्रवू लावितात. कवितेची भाषा मुख्यतः रसाळ असावी लागते. रसावांचून कोणतीही योजना काव्यमय नव्हे-कविता नव्हे. अंकगणितांतील आंकडे किंवा न्यायशास्त्रांतील सारण्या ज्याप्रमाणे शुष्क, रसहीन असतात तसे नीरस शब्द कितीही तालसुरवद्ध असले, किंवा आपापला अर्थ कितीही तंतोतंत व्यक्त करित असले तरी कवितेला शोभत नाहीत. ज्या शब्दांला आर्द्रता नाही ते शब्द काव्याच्या कामाचे नाहीत. काव्याचे शब्द रसाने भिजलेले पाहिजेत. त्यांत रागद्वेषादि कठोर च दयानुकंपादि कोमल, मनोभावांच्या छाया असल्या पाहिजेत. उन्हांत ठेवलेला सूर्यमणि ज्याप्रमाणे सर्वांगांनी तेज स्रवू लागतो त्याप्रमाणे काव्यांतील शब्दांपासून सर्वतः रसनिर्झर झाला पाहिजे. हा रसनिर्झर चर्मदृष्टीला दिसणारा किंवा स्पर्शेंद्रियाला समजणारा नाही. अंतर्दृष्टालाच तो दिसतो आणि मनःसंपर्काच समजतो. सूर्यकांताला द्रवविण्यास ज्याप्रमाणे चंडांशुच हवा, त्याप्रमाणे शब्दांतील रसनिर्झर वाहू लावायास प्रतिभावान् कवीच हवा. कवीच्या जादूने शब्दांतील रस वाहू लावावा

१ ओलेपणा, रसाने आलेला ओलेपणा.

२ मनाच्या दृष्टीला;

३ मनाला स्पर्श झाल्याने.

काव्य आणि काव्योदय

आणि रसिकांच्या हृदयानें तो घट्टघट्टां प्यावा अशीच त्याची योग्यता. सामान्य माणसांला शब्दांतील रसाची कल्पनाही नसते. आपल्या करा मतीनें कवीनें रसाळ शब्दांची योजना करून काव्य रचिलें म्हणजे त्यांच्या हृदयांत ते ते मनोभाव जागृत होतात. व ते काव्य मोठ्या गोडीनें— आवडीनें पुनः पुनः वाचतात. मुक्तेश्वराच्या भारताचीं उपलब्ध पर्वे वाचलीं म्हणजे रसाळ भाषेची कल्पना बरीच येते. शृंगार, वीर, करुणा, भयानक वगैरे रसांचा नुसता पाऊस पडत आहे असें या कवीच्या काव्यांत पुष्कळ ठिकाणीं वाटतें, आणि सहृदयाचें मन त्यांत पोहूं लागतें. रसाविर्भाव करण्याचे कामीं वामनाचाही हातखंडा आहे. मयूराच्या केका नेहमीं सरसच असल्या पाहिजेत. कारण त्या सजल मेघाला पाहूनच फुटावयाच्या. परंतु आमचा मयूर पुष्कळदां केका फोडतो. त्या स्वभावतः बाहेर पडावयाच्या, त्या तशा न पडतां, तो त्यांना बळेंच बाहेर काढतो. अशा वेळीं ज्या रसाचें आडंबर तो त्यांत घालतो तो पुष्कळदां वरच्यावरच शुष्क होतो, किंवा वरील खडकांच्या दावानें जागच्या जागींच आडून बसतो. सहज निश्चिराप्रमाणें तो खुला वाहूं लागत नाही. मयूरकवीच्या काव्याचा सागरच मोठा. तेव्हां त्यांत रसाचा पाऊस जेथें पडत आहे अशींही स्थळे हवीं तितकीं सांपडतात याबद्दल वाद नाही. परंतु त्यानें लिहिलेल्या एकंदर कवितेच्या मानानें हीं स्थळे थोडीं आहेत. तो जर नुसत्या शब्दचमत्काराच्या आणि अर्थचमत्काराच्या मार्गें न लागता तर त्याच्या हातून उतरली आहे यापेक्षां पुष्कळच सरस कविता उतरती. काव्याची भाषा रसवंती असली पाहिजे. आपकाच्या स्वभावाचें व मनोवृत्तीचें स्वरूप रेखणारे शब्दही आपकच असले पाहिजेत. शब्दांतील रस ओळखणें जरी कठिण आहे, तरी उत्तम कवींच्या काव्याशीं परिचय झाल्यावर रसज्ञान हळूहळू होऊं लागतें. रसाळ काव्याची गोडी चाखणारा कान नीरस शब्द पुढें घेतांच परत मुरडतो. सरस शब्दांची योजना जेथें झाली आहे अशीं कांहीं स्थळे उदाहरणार्थ खालीं देतां. अवकाश असता

१ रसाचा उठाव.

तर ही उदाहरणे विशेष कसोशीने काढितां येतीं. परंतु आतां देत आहे तीं प्रकृतार्थाची साधारण कल्पना येण्यापुरतीच आहेत. यापेक्षां बहारदार स्थळें मराठी काव्यांत आहेत; परंतु तीं आतां आयत्या वेळेस काढितां यावयाचीं नाहींत. येथें जीं सहज सांपडतील तींच देणार आहे, याबद्दल रसिकांनीं क्षमा करावी, यांत जे शब्द मला रसाळ वाटतात ते ठळक दाखविले आहेत:—

“ एकान्त देखतां निर्मळ । राजहृदयीं महाप्रवळ ।
कामार्णवाचे कल्लोळ । हेलावती अतिमानें ॥

—मुक्तेश्वर, आदिपर्व अ० १५, १०८,

कोपें प्रळयपंचानन । वदनीं प्रत्यक्ष हुताशन ।
चंद्रसूर्य तैसे नयन । काळजिव्हा तपस्वी ॥

—कित्ता, १२५,

अधरपान आंवरणें । गाढालिंगनीं मेळवणें ।
विषयभाला गोजनि मनें । वश्य कीजे द्विजधेनु ॥

—कित्ता, ११८.

रूपदीपदर्शनं जाण । पतंग झालें नृपाचें मन ।
अंगसुवासें उभय नयन । भ्रमरप्राय वेधले ॥

—कित्ता, २३, ७

मुखें न बोलसी अणुमात्र । हृदयीं जळसी अहोरात्र ।
काय तो प्रगटीं गुह्यमंत्र । शंका न धरीं आमूर्ची ॥

—कित्ता, २६,

हृदयीं कवळोनि माय । दीर्घस्वरें मोकली धाय ।
म्हणे तान्हया झालें काय ? । कोठें काळ लोटिला ॥

—कित्ता, २९. १६०.

अवलोकितां अंगनावपू । हृदयीं जागिन्नला कंदर्पू ।
जैसा डवचिला काळसर्पू । फडा काढी फुंकारें ॥

—कित्ता, ३०

काव्य आणि काव्योदय

दिवाभीतांचे घुंघाट । पिंगळियांचे किलकिलाट ।
भालू भुंकती सैराट । टिटिवे थोर टिवटिवती ॥

—कित्ता, ३६. ५८

असो हे निशा दाटली काळी । जेवीं काळपुरुषाची कांवळी ।
म्हणोनी हरीच्या कथा प्रेमरंगीं । अजी ! आजि रंगा तुम्ही अंतरंगीं ।

... ..
जया गोरसं तृप्ति सर्वां सुरांला । स्रवे गाय ते देखतां वासुरांला ।
तुम्ही वत्स हे रामकीर्तीच गाय । द्रवे प्रेम त्या लागि जो तीस गाय ॥

... ..
तुम्हां वासुरांच्या अजी सन्निधानें । स्रवे हे कथाकामधेनू निधानें ॥
स्वकमें मुखें स्वाद् व्यावा रसाचा । न वाटे तर्यां दुःखसंसार साचा ॥

... ..
पिऊनि ज्याचें जल मेघ नाचे । सिंधूत त्यां बिंदु तथा घनाचे ॥
पडोनि जो रत्नकंदंब होतो । प्रेमसरी

—वामन

झुंझाटा मग सूटला गडगडा, मेघोदरीं गर्जती ।
वीजांचे कडके भडाड भडके एके सरे दाटती ॥

—नौकाक्रीडा

विद्युलता तडतडी घन वर्षताहे । अंधार थोर रजनीसम भासताहे ।
नौकाहि ते डळमळी पवनें प्रचंडें । एकीस एक वधु आवळि बाहुदंडें ॥

—जलक्रीडा

क्रोधयुक्त रव गर्जत कानें । ऐकतांच उठल्यें दचक्यानें ॥

—राधाविलास

ते कळतां जिणूचें चित्त क्षोभासि फार पावावें ।
पुच्छ रगडितां नागें धांवावें, कडकडोनि चावावें ॥

मोरोपंत, कर्णपर्व अ० १५, ३

सारथि तुरग रथाचे भस्म करुनि मेदिनीसही फोडी ।
पूर्वींच उडी टाकी श्रुतकर्मा, म्हणुनि त्यास ती सोडी ॥
—कर्णपर्व १५, ११

डसलें शर अहि मर्मा, सर्वांगें रक्तपूर तो वमला ।
भ्रमला कृतवर्मा बहु; समरीं पुष्पित पलाशसा गमला ॥
कित्ता, १६, १५

... ..
बहु पेटला धनंजय वरि पडतां शत्रुसैन्य तें आज्य ॥
कित्ता, १७, १५

हृदयें वाट पहाती, मेघाची जेंवि करुनि आ शेतें ॥
—शांतिपर्व, ३, ६५

आळवीत स्वरें । कैशा मधुरा उत्तरे ॥
ये वो येई वो पांडुरंगे । प्रेमपान्हा मज दे गे ॥
— तुकाराम

धांवा केला धांवा । श्रम होऊं नेदी जीवा ॥
वरुपें अमृताच्या धारा घेई वोसंगा लेंकरा ॥
—तुकाराम

आतां उतारे पुरे करितों. या उताऱ्यांत जे शब्द ठळक दाखविले आहेत त्यांचा रसिकांनीं विचार करावा, आणि त्यांचे अंगीं रस असून सांगावयाचा अर्थ त्या शब्दांनीं विशेष सरस झाला आहे कीं नाहीं—निदान ते ते शब्द काढिले आणि त्यांचे जागीं इतर शब्द घातले तर होणारा रसपरिपाक पुष्कळ फिका पडेल कीं नाहीं हें पहावें. त्या त्या चरणांतला रसनिर्झर या शब्दांतून होत आहे असें दिसून येईल. कवितेची व रोजची व्यवहाराची भाषा जरी अनेक वेळां एकच असणें शक्य आहे, तरी व्यवहाराच्या भाषेहून कवितेची भाषा पुष्कळदां निराळी असते. ' करकर दांत खाणें ' याबद्दल ' करकर रद खाणें ' (कर्णपर्व अ० १९, २५) योजिलेलें कसेंच लागतें, ' कोमल ' शब्दांतली नाजूक

काव्य आणि काव्योदय

कोमलता ' कौवळा ' शब्दांत नाही, ' कोमल पल्लव ' आणि ' कौवळी यानें ' या दोहोंत रसाच्या दृष्टीनें किती फरक आहे ! अर्थ एकच असून शब्दांच्या रसांत अधिकउणें कसें असतें हें समजण्यास पुढें कांहीं शब्द देतो—प्रभात—प्रातःकाळ—सकाळ; संध्या—संध्याकाळ—सांज; काक—काग—कावळा; मधुर—गोड; जन—जण; मन—हृदय; चित्त—अंतःकरण; पातला—पावला—पोंचला; चरण—पाद—पार्य; रज—कण; धूलि धूळ; सुम—सुमन कुसुम—फूल, कमल—कमळ, भिक्षा—भिक. दीन—दीनवाणें, दुर्बळ—दुबळा—दुबळें. आणखी पुष्कळ उदाहरणें देतां येतील. आतां हे शब्द कवितेला अवश्य असणाऱ्या रसाळपणानें कमीअधिक कसे ठरतात तें पहाण्यासाठीं त्यांतले कांहीं कवितेच्या चरणांत बसवून दाखवितों:—

- १ सकाळीं उठूनी देवासि भजावें ।
प्रभातकाळीं उठुन करावें देवाजीचें भजन ।
प्रातःकाळीं उठुन करावें देवाजीचें भजन ॥
- २ रंगे संध्या दिनरजनींचा सुंदर संगम झाला ।
झाली सांज दिवसरात्रीचा सुरेख मेळ जहाला ।
संध्याकाळ-दिवसरात्रीचा झाला सुरेख मेळ ॥
- ३ काका आम्रतरुवर तुजला कोकिल गणितिल लोक ।
कागा आंब्यावरी तुलाहि कोकिल म्हणतिल लोक ।
बसतां आंब्यावरी कावळा कोकिल म्हणतिल लोक ॥
- ४ मधुर फुलांनीं भरला लवला तरुवर जनसंतोषा ।
गोड फळांनीं भरलें लवलें झाड सुखास जनांच्या ॥
- ५ सकल जनांनीं चरण धरावे ज्याचे तो रघुवीर ।
सगळेजण ज्या पायिं लवावें तो हा प्रभु रघुवीर ।
- ६ हृदय भरे शोकानें, झालें निर्माल्यवत् शरीर तसें ।
मन भरलें शोकानें झालें निर्माल्यवत् शरीर तसें ॥
- ७ वचनांनीं दुष्टाच्या अंतःकरणांत भाजला साधू ।
वचनांनीं दुष्टाच्या ऐशा चित्तांत भाजला साधू ॥
- ८ धरीं देवाजीचे पाय । भडि तेथें लाज काय ।

धरी देवाजीचे पाद । लाज तेथें काय भीड ।

९ चरणींचे रज तुमच्या प्रभुजी माथां धरावया आलों ।

चरणींचे कण तुमच्या प्रभुजी माथां धरावया आलों ॥

१० पळवी रिपुचीं सैन्यें, मळवी यश धूळ खावया लावी ।

पळवी रिपुचीं सैन्यें, मळवी यश, धूळि खावया लावी ॥

११ नाहीं कोणींही हुंगिलें । ऐसें तें वा पुष्पचि फुललें ॥

नाहीं कोणींही हुंगिलें । ऐसें तें वा सुमनचि फुललें ॥

नाहीं कोणींही हुंगिलें । ऐसें तें वा कुसुमचि फुललें ॥

नाहीं कोणींही हुंगिलें । ऐसें तें वा सुमची फुललें ॥

नाहीं कोणींही हुंगिलें । ऐसें तें वा फूलचि फुललें ॥

वंगील चरण वाचले म्हणजे निरनिराळ्या शब्दांत रस कमी अधिक असतो आणि एक काढून दुसरा घातला म्हणजे अर्थ बदलला नाही तरी रस व म्हणूनच काव्याचें रूप बदलतें, हें वाचकांच्या ध्यानीं येईल. मी येथें एकेका शब्दांतील रसाविषयीं लिहित आहे. एकंदर अर्थापासून निष्पन्न होणाऱ्या रसाविषयीं लिहित नाहीं हें लक्षांत ठेवावें. शब्दांतील रस ओळखून शब्दयोजना करण्याची हातोटी कवीला साधणें हें काव्य-कलेचें फार महत्त्वाचें अंग आहे. आणि कवींची प्रत लागतांना पुष्कळ कवि इतर गोष्टींनीं उत्तमांत बसण्यासारखे असून शब्दरसाच्या अनभिज्ञतेमुळें खालच्या पदावर लोळत राहिलेले आढळतात. शब्दांतील रस ओळखणारे कवि फार थोडे असतात. इंग्रजी वाङ्मयांत शेले, कोलरिज्, टेनिसन यांच्या तोंडीस इतर कवि या बाबतींत फार क्वचित् येतात. आमच्या येथें मुक्तेश्वर आणि वामन यांना जितकें शब्दरसाचें ज्ञान होतें असें दिसतें तितकें कित्येक बाबतींत त्यांच्या वरच्या जागीं हक्कानें बसणाऱ्या मोरोपंतास नव्हतें—निदान तो त्याची तितकी परवा करी असें दिसत नाहीं.

१ शब्दांतील रस ओळखतां येत नसल्यामुळें.

काव्य आणि काव्योदय

मोरोपंताच्या कैवान्यांस हें माझे लिहिणें घाष्ट्याचें वाटेल. वाटो ! मी मोरोपंतांच्या काव्यांतला मुरवी नाही हें मी प्रांजलपणें कबूल करतो. मला जेथें मोरोपंताला शब्दरसाचें ज्ञान नव्हतें असें वाटतें तेथें तें होतें असें त्यांनीं माझ्या प्रत्ययास आणून दिल्यास मी त्यांचा आभारी होईन. ' करकरां रद खती ' ' धूलि चारिती ' इत्यादि प्रयोग मोरोपंतांच्या काव्यांत फार येतात त्या ठिकाणीं ' करकर दांत खाती ' धूळ चारिती ' असे प्रयोग अधिक सरस होतील असें मला वाटतें.

येथपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून ' काव्यजीव ' आणि ' काव्यदेह ' यांची कल्पना यांचकांस आली असेल असें धरून चालतो. काव्यजीव सांपडला, काव्यदेह तयार झाला, म्हणजे मग काव्याला उशीर काय ? काव्यजीव काव्य देहांत ओतून त्यांचा एकजीव केला कीं झालें काव्य ! शरीर ज्या महाभूतांचें झालेलें आहे तीं महाभूतें समजलीं असून, तीं त्या त्या प्रमाणांनीं एकत्र करतां येत असून ज्याप्रमाणें शरीर निर्माण करणें आजून शास्त्रविदांस साधलें नाही, तें निसर्ग किंवा विश्वकर्माचें करूं जाणे-त्याचप्रमाणें काव्यदेहाचीं महाभूतें समजलीं, समजवितां आलीं तरी काव्यदेह निर्माण करणें आम्हां सामान्य जनांचें काम नव्हे. तें काव्यसृष्टीचें विश्वकर्मे कविचें करूं जाणत. काव्यजीव होणारे, काव्याच्या अंगांत सर्वत्र खेळणारे, हृदयावेग दिसत असले तरी आह्मांला त्यांना धरून कुडींत घालतां घेत नाहीं. काव्याचे प्राण आणि काव्याची कुडी यांची गडी किंवा गट्टी घालून देण्याचें सामर्थ्य एकट्या कवीचें ! पण अशी त्यांची गट्टी जमल्याखेगीज, एकावांचून दुसऱ्यास गत नाही. असें झाल्यावांचून जिवंत काव्याचा जन्म व्हावयाचा नाही. हृदयसंवेद्य अर्थ पाहिजे, आणि रसाळ, तालवद्ध, व समर्पक शब्दयोजना पाहिजे. दोन्ही जेथें आहेत तें काव्य. आज ' काव्य ' किंवा ' कविता ' या नांवाखालीं मोडणारे कितीक ग्रंथ या कसोटीस लावून पाहिल्यास कसास उतरतील ? खरा मूळ संक-

१ मूळतत्त्वं; तो वनविणारी द्रव्ये.

२ अंतःकरणास समजणारा.

ह्याचा दासबोध, गीतेवरील टीका ज्ञानदेवी, वगैरे ग्रंथ हृदयसंवेद्य आहेत की बुद्धिगम्य आहेत हे ज्याचे त्याने पहावे आणि त्याप्रमाणे त्यांची काव्यपदवी ठरवावी. बुद्धिगम्य अर्थ विशद करण्यासाठी दृष्टांत देऊन व्याख्यान करणे निराळं आणि उचित संवेदनांनीं हलविलेल्या-थरारलेल्या हृदयाचे आवेग अनुरूप शब्दांनीं बाहेर उभे करणे वेगळं. पहिले मूलतः गद्यच ठरणार आणि दुसऱ्याचा उगम उघड काव्यमय आहे. बुद्धीलाच समजणाऱ्या अर्थात चमत्कार असतो आणि त्या चमत्कारामुळे उदित होणाऱ्या हृदयभावापुरते काव्यही त्यांत आहे असं म्हणतां येईल. परंतु बुद्धिगम्य विषयावरील छंदोबद्ध व्याख्यान व काव्य यांत पुष्कळच अंतर आहे. काव्य प्रसवण्याचा अधिकार प्रतिभेचा आहे. तो बुद्धीला मिळायचा नाही. सवाह्यान्तर विषयांचे निरोप चट्टिशीं आणि स्पष्टपणे घेणे, ते थेटपर्यंत पोचविणे, त्यांतील चटकदार असतील ते सांठवून ठेवणे आणि पुनः हजर करणे, हे काव्यप्रसू प्रतिभेचे अगदीं निदानांचे लक्षण आहे. वेधक संवेधनांनीं प्रस्फुरित-कंपित-क्षुब्ध केलेल्या हृदयाचे आवेगोद्गार ज्यांत भरलेले आहेत असा विषय किंवा अर्थ आणि त्या आवेगोद्गारांस अनुरूप अशा तालबद्ध, समर्पक व रसाळ शब्दांची योजना यांच्या संगमाने रमणीय झालेली वाग्रचना म्हणजे कविता किंवा काव्य होय. ही रचना जिवंत असावयाची. खरी चिरंजीव कविता कधीही कोमेजत नाही किंवा टाकाऊ होत नाही. शास्त्रज्ञांस-तत्त्वज्ञांस जेथे फिरकतांही येत नाही तेथे खऱ्या काव्याच्या जनित्यास-खऱ्या कवीस-प्रतिभेच्या प्रसादाने प्राप्त होणाऱ्या दिव्य दृष्टीनें अवगाहन करितां येते; आणि जीं रहस्ये, जे निर्गुणविलास, जे चैतन्यविकास सामान्यजनांच्या आवांज्याबाहेर असतात त्यांचा थांग त्याला लावितां येतो. कविता आणि शास्त्र दोघांचेही प्रतिपाद्य स यच असते. ' सत्+चित्+आनंद '

१ आहून घेणाऱ्या.

२ Surging emotions: उसळ, उचंबळ.

३ सृष्टीच्या लीला.

काव्य आणि काव्योदय

ही त्रयीच शास्त्राच्या, तत्त्वमीमांसेच्या व काव्याच्या सर्व प्रपंचाच्या मुळागी व अखीशी आहे. या त्रयीचा परिपाकचमत्कार पाहून त्यांतील रमणीय सत्य ओळखणें हेंच मानवाच्या आध्यात्मिक उद्योगाचें साध्य आहे. तिकडे जाण्याचा मार्ग शास्त्रज्ञांचा वेगळा आहे. मीमांसाकांचा वेगळा आणि कवींचा वेगळा आहे जडांतील मूलभूत तत्त्वांच्या संयोग-पृथक्करणांवर शास्त्राची भिस्त असते, मनाविषयांच्या व्यष्टिसमष्टींवर मीमांसेची भिस्त असते, प्रतिभेच्या प्रसन्न प्रज्वलनाने प्राप्त होणाऱ्या अन्तर्भेदी दिव्यदृष्टीवर कवितेची उडी असते, इतकेंच कायतें. आन्तर्बाह्य विषयांतील सत्+चित्+आनंद आपल्या दिव्य सामर्थ्याने हृदयास प्रतीत करण्याची योग्यता ज्यात असेल तें जिवंत काव्य होय. सूर्यकिरणांनी सुवर्ण-रसमय केल्ल्या तरल जलतरंगांच्या मनोहर नर्तनाने हृदयांत उठविलेल्या लाटा, नभोवितानाच्या निर्मल नीलिमेच्या अनंत दिस्तागनें जागृत झालेल्या कुतूहललहरी, असंख्य तारकांच्या चमचमाटांनी हृदयांत नाचू लागलेल्या ज्येती, शैलशिखरांच्या आणि पर्वतराजीच्या निष्ठुर, अचल, रुद्र वैभवाच्या अवलोकनानें उत्पन्न होणारा नम्रभाव, नद्यादिकांच्या अप्रतिहत प्रवाहांनी उदित केलेले निःतराचे रहस्यानुभव — जरेनें वांकलेले, रोगांनीं ग्रस्त झालेले, मनःतापांनीं त्रासलेले, दाःिद्यानें जेगीस आलेले बंधुजन पाहून येणारे उमाळे, इत्यादि हे काव्याचे विषय होत. हें ज्या हृदयांत प्रथम उदित होतात ते कवि. कवींच्या हृदयाच्या या विलासांचें ज्या तालसूरबद्ध, समर्पक आणि रसाळ शब्दांत प्रतिबिंब पडतें ते काव्य. आणि ते वाचून ज्यांचीं हृदये कविहृदयाशीं समरस होतात ते रसिक. प्रतिभाशाली कवि, जिवंत रसरसीत काव्ये, आणि रसज्ञ वाचक ज्या देशांत उत्पन्न होतात तो देश खात्रीनें जिवंत आहे

वाङ्मयांत कव्यवाङ्मय सारभूत असून त्याचें महत्त्व फार मोठें आहे.

१ या तीन तत्त्वांच्या संयोगानें व मिश्रणानें तयार होणाऱ्या घडामोडी आणि गमती.

२ वेगळेंकरणें व एकत्रकरणें.

काव्याची स्पष्ट कल्पना असणे, आणि त्या कल्पनेप्रमाणे कव्यवद्मदास दिशा लागणे हे को गत्याही लोकाच्या सामाजिक संसारास अगत्याचे आहे. म्हणून कवींची योग्यता फार वरच्या दर्जाची आहे. काव्याविषयी सामान्यतः ज्या कल्पना रूढ आहेत त्या चुकलेल्या आहेत. दुसरी छंदोबद्ध शब्दरचना म्हणजे काव्य नव्हे. शब्दचमत्कार व बुद्धिगम्य चमत्कारांनी खरे काव्य होत नाही; आमच्या इकडे काव्याचा लौकिक खालच्या प्रतीचा असला तरी इतर देशांत काव्याला फार मान असतो व तो न्यायाने मिळतो. आमच्या इकडे काव्याची पायरी व निष्ठ लागण्याचे कारण आमच्या राष्ट्रकृतीचे कांहीं विशेष होत. आम्ही बुद्धिप्रिय व बुद्धिचरल आहो, निदान होतो; हृदयवृत्ती—आणि भावनांकडे आमचे लक्ष वेधले नाही. गेली दहा-बारा शतके आहो मनाने दास बनले होतो. मानसिक पारतंत्र्याने आमचे सत्व नष्टप्राय झाले होते. त्यामुळे आमची प्रतिभाही केवळ भारवाही बनली. आमचे बहुतेक कव्यवाङ्मय परपुष्ट आहे. हे आमच्या इकडे त्याची प्रतिष्ठा कमी असण्याचे आणखी एक कारण आहे. नाही ह्मणायला भक्तकवींच्या काव्यांचा मात्र वरील विधानास अपवाद आहे असे ह्मणता येईल. तिसरे, आमच्या समाजाची रचनाच अशी आहे की, खालभासून वरपर्यंत सर्वांस एकसहा पटणारी काव्ये निर्माण होणे अशक्य होते. सगळ्या हृदयांचा एक सुर होणे दुर्घट होते. त्यामुळे सर्वांच्या हृदयास सारखीच हलविणारी स्वतंत्र काव्ये आमच्या येथे निर्माण झालीं नाहीत, किंवा पररलीं नाहीत, ह्मणूनही काव्याची पायरी खालची राहिली. चवथे, जिवंत प्रतिभेचा आमच्या इकडे जोर झाला होता. तो होण्याला कारण मनाची गुलामगिरी. ती शिवाय दुसरे सांगणे कठिण आहे. काव्योदयाला अनुकूल अशी भौतिक परिस्थिति आमच्या येथे होती,—आहे. विंध्य, सातपुडा, सह्य यांसारखे पर्वत,—कृष्णा, गोदा, तापी, नर्मदा, महानदी, तुंगभद्रा यांसारख्या नद्या—लहान झुडपांपासून आकाशाचे आधारस्तंभ होऊं पाहणाऱ्या सडांपर्यंत वृक्ष,—सगळ्या पृथ्वीवरही कदाचित न सांपडणारी, सुगंधांनी आणि सुवर्णांनी गंधमय व रमणीय होणारी अमूप पुष्पसंपत्ति,—रंगवैचित्र्य

काव्य आणि काव्योदय

आणि स्वरमाधुर्य या दोहोनीही चित्त वेधणारी विहंगसंतांते, इत्यादि सारें काव्योदयसाहित्य येथें होतें.—आज आहे. नानास्वभाव, नानाधर्म, नानारीती, नानासस्था, नानाजाती, याप्रमाणें मनुष्यजातीचें स्वरूप-वैचित्र्यही येथें कवीच्या अंतर्दृष्टीचा विकास करावयास सज्ज होते.—आज आहे. राजकीय घडामोडी तर येथें रोज नव्या होत होत्या. याप्रमाणें भौतिक, मानवी व राजकीय परिस्थिति आमच्या येथें काव्योदयास अनुकूल होती. तथापि आमच्या येथील स्वतंत्र कविता पाहिली तर ती अगदी थोडी आहे. व आहे ती कमी अधिक अंशानें आमच्या राजकीय परिस्थितीचेंच फल असावें. कारण आमच्या राजकीय वातावरणाचे रोज तीन रंग होत असल्यामुळें ऐहिक वास्तव्याची व संसाराची शाश्वती मुळींच राहिली नव्हती. संसार, व्यवहार, सर्व ऐहिक प्रपंच क्षणभंगुर असें आमच्या मनावर कायमचें ठसून गेलें. सगळें राष्ट्र अंतर्मुख झालें. परलोका-चा, परमार्थाच्या नादी लागलें. दिव्यानुपिद्व्या ही स्थिति चालू राहिली. आणि मराठी कविता—स्वतंत्र तेवढी—मुख्यतः निवृत्तिपरच झाली. मराठीची ही एकांगी वाढ सुदैवानें तिच्या वाल्यांतच झाली. तिची वाढ खुंटली नव्हती. आतां ती वाढ कदाचित् पुनः सुरू होऊन प्रवृत्तीचा जोरही तिच्या अंगांत वाहूं लागण्याचा संभव आहे. आमचा संसार, आणि प्रवृत्तीच्या वाजूनें आमच्या पुष्कळच पुढें गेलेल्या इंग्रजांचा संसार यांची आतां गांठ पडल्यामुळें इंग्रजी वाङ्मयाचा आह्मांवर इष्ट परिणाम होऊन निवृत्तीच्या गरुडटक्याबरोबर किंवा टाळाबरोबर प्रवृत्तीचा डंका आणि करणाही य पुढें वाजूं लागणार नही कशावरून ? जोर, साहस, शौर्य, धारिष्ट, तत्त्वास्तव आणि स्वमतस्वातंत्र्यास्तव पूर्वग्रहांच्या आणि रूढ संस्थांच्या धिप्पाड पहाडासी फोडून जाणारी धमक, इत्यादींची स्फूर्तिदायक वाणी आमच्या काव्यांत ऐकूं येऊं लागेल. मानासक दास्याच्या शृंखला तोडून आमची प्रतिभा स्वतंत्र होईल, आणि आपल्या अमोघ सामर्थ्याची साक्ष पटवील असा रंग दिसत आहे.

म्हणून अशा वेळीं प्रतिभा म्हणजे काय आणि खरें काव्य कसे असते हे अस्पष्ट तरी समजणे उपयोगाचें आहे. बाह्य विषयांनीं पाठविलेल्या निरोपांचें सहज ग्रहण करणें, ते हृदयमंदिरांत पांचविणें, हें इंद्रियांचें काम उत्कृष्ट होणें, संवेदनस्पर्शावरोवर हृदय थारणें—सर्व वेधक संवेदनांचा संग्रह करणें तीं हवीं तेव्हां स्पष्टाणें—मूर्तिमंत उभी करणें, आन्तर्विश्वांतील हीं अनुभवांची चित्रें वदविणें, प्रस्तुतांतून अप्रस्तुत, ज्ञातांतून अज्ञात, परिचितांतून अपारिचित, असणऱ्यांतून नसणारे व नसत्यांतून असतें निर्माण करणें, व चैतन्याचे सर्व रमणीय विलास आविर्भूत करणें हें प्रतिभेचें सामर्थ्य आहे. हें ज्यांचें अंगीं विशेष असतें ते कवि व त्या सामर्थ्याच्या योगें शब्दसृष्टींत उठविलेले त्या त्या दस्तूंचें किंवा विषयांचें प्रतिबिंब हें काव्य. त्याला आधार त्याचें माहेरघर जनतेचें हृदय. बुद्धि, वृत्ति, आणि प्रेरणा या तीन अंगांनीं बुद्धीचें आधान असणारे शास्त्रज्ञ-तत्त्वमीमांसक; इच्छा किंवा कर्मशक्ति दांडगी ज्यांची ते योद्धे-रास्तेकर्ते; आणि प्रतिभा प्रचंड व हृदय सहजसस्कारक्षम ज्यांचें ते कवि. याप्रमाणें या तीन विभूति अध्यात्मिक अस्तित्वाच्या तीन अंगांचे सगुण अवतार होत. कवि हे जनतेचें हृदय होत. जनतेचे सर्व गुंत-सुप्त-जागृत हृदयावेग व हृदयोद्गार त्यांचे ठिकाणी एक होतात, सगुण-साकार बनतात आणि काव्यरूपानें प्रकट होतात. कालदशांच्या उपा-

१ Intellect or Knowing.

२ Feeling.

३ will.

४ Spiritual moral and mental being or life.

५ Concrete. इंद्रियांना समजणारे.

६ गूढ; लपलेले, निजलेले, झांपल्याप्रमाणें निश्चल पडलेले, जागेझालेले.

७ हृदयाची जोराची हालचाल. Surging or rising of the heart.

८ हृदयाचें उचंबळणें. Emotion.

९-१० Conditions of space and time. Limitations of time and space.

काव्य आणि काव्योदय

वीच्या शृंगरा तोडून भूतभविष्यवर्तमानांतील हृदयोल्लेख सर्व वाचण्याचे सामर्थ्य कवीचे आणि तसच दुसऱ्यांस वाचू लावण्याचे कसबही त्याचे. बाह्यसृष्टी व अंतःसृष्टी या दोहोंची अंतरंगे उघड करून आपल्या हृदयाच्या देऱ्या हाऱ्या असतील तशाच इतगंच्याही हालवू लावण्याचे काम तालसूरबद्ध, समक आणि रसाळ शब्दयोजनेच्या साहाय्याने कवि करतो. सार्थन्त संसारचे सार आणि अनंतचे रहस्य यांचा सुंदर संगम ज्यांत झाला आहे, आणि पदार्थधर्माच्या व निसर्गसत्तेच्या मर्यादांनी घोहोकरून बांधलेल्या माणसाच्या हृदयाला पदार्थाच्या व निसर्गाच्या अंतरंगांशी समरूप—समरस करणारी दिव्य वाणी ज्यांत भरलेली आहे, अशी काव्ये निर्माण करण्याचे सामर्थ्य ज्या राष्ट्राच्या कवींत आहे ते राष्ट्र कवीही मरणार नाही. निसर्ग जितका अमर तितकेच ते राष्ट्र अमर. दिक्क लाच्याही पलीकडे स्वैरपणे विहार करणाऱ्या स्वतंत्र प्रतिभेची प्रसन्न वाणी जेथे ऐकू येईल तेथे मरणाचा रिषाव होणे नाही. महाराष्ट्रा, तुझ्या कवींच्या प्रतिभा, तुझ्या विधवा मुन्नीप्रमाणे सर्वदा पराधीन—भिक्षेच्या तुकड्यावर आणि धर्माच्या चिंधे ट्यांवरच निवाह करणार काय ?

१ Emotional imprints or experiences. हृदयांत उठलेले अनुभवाचे ठसे.

२ Finite. ज्याला आरंभ आणि शेवट आहे अशा.

३ Infinite, The mysteries of the Infinite.

४ Material properties of things. रूपरसगंधादि गुणांच्या.

५ The sphere of Nature and natural existence.

६—७—८ जड जगतांतील वस्तूंच्या रूपरसगंधादि गुणांनी आणि निपगाने किंवा सृष्टीने आखून टाकिलेल्या कालस्थलादिक उपाधींनी जो माणूस त्याच्या हृदयाला सृष्टी व जड जगत् यांच्या अंतरंगाशी यांच्या कलि-
ज्याशी. The divine speech that effects and establishes a sympathy and kinship between the heart of man with all his limitations and the heart of nature and things: between the spirit of man and the spirit of the universe.

रूढीच्या-परंपरेच्या गुलामगिरींत खितपत पडणार काय ? निवृत्तीच्या-शांतीच्या आ-मवचक नांवाखर्ली आपला दुवळेपणा हांकप्यतच मळ-राहाणार काय ? ' मज कळलें ! खोटा हा दिसणाग सर्व पसाग २ ' सुख पाहतां जत्रा पाडें । दुःख पर्वता एवढे ॥' अरुच निरुपाय स्थिती-तलें दीनवाणें रडगाण गात बसणार काय ? झोंपेंन खडबडून उठ-विणाऱ्या हाका तुझ्या कार्नी पडत आहेत. इंग्रजी वाङ्मयाच्या इंद्र-लोकांतून क्षणोभ्रणीं येणारे विजेचे धक्के तुला सारखे बसत आहेत. पर-मार्थाचें सार सारें प्रवृत्तांत भरलेलें आहे असं माळ्यानें सांगणारा अनु-भव तुला पदोपदीं येत आहे ! राजकीय वावटळ आणि तिनें उडणारा-समाजक्षोभ सर्वत्र पसरत आहे. भौतिक सृष्टीचें रूपवैचित्र्य तर तुझ्या-दृष्टी समोर आहे. अशा स्थितींत तुझ्या कवींची प्रतिभा कां चमकूं नये ? तुझ्या कवितेच्या वाणी कां फुटूं नये ? तुझ्या हृदयांतोळ खळबळ रसाळ शब्दांनीं बाहेर कां पडूं नये ? उद्यांचे कवीदा ! महाराष्ट्राचें हृदय तुमचे हातीं आहे. आपल्या प्रतिभासंपन्न वाणीनें तें नाचूं लावा. त्याची उडी वाढवा, आणि स्वतःच्या जोराची व कर्तृत्वाची त्याच्या साथ पटवा. त्याचे सामर्थ्य आणि भाग्य ऊर्जितदशेस आणा आणि महाराष्ट्राचे संसार खरोखर संसार होईल अशीं गीतें गा.

